

אוניברסיטת תל-אביב

הפקולטה למדעי החברה ע"ש גרשון גורדון

בית הספר לממשל ולמדיניות ע"ש הרולד הרטון

קרן מענקי המחקר ע"ש ריצ'ארד ורודה גולדמן
לקידום איכות השלטון בישראל

נייר עמדה בנושא

תפיסת נושא הזכויות והחובות של אזרחי ישראל הערבים באספקלריית רעיון השרות האזרחי

ד"ר ראובן גל

מאי 2008

תודתי העמוקה לקרן מענקי המחקר ע"ש ריצ'ארד
ורודה גולדמן – שאיפשרו;

לפרופ' יוסי שיין ולימור רחמנוב, מביה"ס לממשל
ולמדיניות – שתמכו;

ולאמאל א-סאנע ומשתתפי ה"שולחן העגול" –
שנפתחו ותרמו.

דברי פתיחה מאת פרופי יוסי שיין

הדיון הציבורי לגבי סוגית הנאמנות במדינת ישראל הולך ומחריף בשנים האחרונות לאור מספר התפתחויות בזירה הפנימית והגיאופוליטית. בקרב האוכלוסייה היהודית, אנו צופים בשני תהליכים המתחוללים בו בזמן: בשוליים הימניים של המערכת אנו רואים תופעות של אלימות וסרבנות השוללות את הלגיטימציה של המדינה ומערכת חוקיה בכל הנוגע למדיניות ביהודה ושומרון ולסוגית המאחזים. תופעת ההתנגדות האלימה לצבא הישראלי מצד גורמים יהודים השוללים את תוקפו של הציווי החוקי המדינתי ומאמצים ציוויים דתיים מאיימת על הלכידות הלאומית הישראלית ועל אופיה הדמוקרטי של המדינה ובהחלט מדאיגה את מקבלי ההחלטות.

בצד השני של הספקטרום אנו מוצאים תופעות של אינדיוידואליזם קיצוני ואף אנוכיות אידיאולוגית המובילות להתנתקות ממחויבות לאומית, כמו גם סרבנות לשרת בצבא וקדום ערכים אנטי לאומיים ו/או גלובליים, מתוך מחשבה כי המדינה היהודית-הלאומית איננה חזות הכל, ואף אינה, במקרים קיצוניים, ראויה ללגיטימציה. בבסיס השלילה באגף השמאלי אנו מוצאים גם כוחות הקוראים להזדהות אזרחות במקום הזדהות לאומית (בבחינת "מדינת כל אזרחיה") ו/או אלה הרואים בחוק "האוניברסאלי" וברעיון זכויות האדם כנעלה תמיד על צרכים לאומיים (כולל קיומיים) של הקולקטיב היהודי-ציוני.

בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל הדילמות הן שונות כמובן ואף חריפות יותר, מה גם שאוכלוסייה זו ברובה דוחה את האתוס הלאומי הציוני. יש לזכור שלמרות שחלקים מסויימים בקרב ערביי ישראל, לרבות דרוזים ובדואים משרתים בצבא בהקרבה גדולה ובכך מבטאים נאמנות עליונה לא רק מהבחינה החוקית-מוסדית אלא אף האידיאולוגית, עדיין הרוב המכריע של האוכלוסייה הערבית אינו מזדהה עם מטרות המדינה כמדינה יהודית.

המדינה, באופן כללי, מעולם לא דרשה מהאוכלוסייה הערבית ואף פעלה כנגד הרעיון שאוכלוסייה זו תיתפס כחלק מהקהילה הלאומית הרחבה; באשר שייכות לאומית מחייבת זהות יהודית. זאת ועוד, מדיניות הקצאת המשאבים ברמה הלאומית ובשלטון המקומי פעלה תמיד מתוך מחשבה ראשונית של הקהילה הלאומית יהודית (כולל התפוצות) ומתוך הזנחה של אלה אשר אינם חלק מתוך קולקטיב זה. במקביל, ולמרות שחלו תמורות מכריעות של התקרבות הקהילה הערבית ישראלית לתוך המסגרת המדינתית אזרחית – ואפילו לעיתים קבלתה של הישות היהודית הלאומית – עדיין פועלות, ולפעמים ביתר שאת, קבוצות רחבות בקרב הקהילה הערבית-ישראלית השוללות את עצם הלגיטימציה של המדינה, והרואות עצמן לא רק חלק מהלאומיות הערבית הפלסטינית אלא אף שותפים לשאיפות לאומיות ותרבויות פלסטיניות או מוסלמיות כתחליף לעצם קיומה של הישות הישראלית-הציונית. לגישה קיצונית זו נתנו תמורה מספר חברי כנסת ערביים לרבות עזמי בישארה הנחשד היום בבגידה.

למרות כל האתגרים לעיל, וכמעט כפועל יוצא מעצם קיומם, קיימת פעולה מתמדת בכל הזרמים בישראל ובעיקר במרכז הפוליטי לקירוב הקצוות ומיסוד טוב יותר של תפישות הנאמנות בצורה שתאפשר הכללה רחבה יותר בחברה (או לחלופין תאתגר פתרונות בדלניים בקרב הערבים והיהודים). כך למשל מזה שנים שבקהילה הדתית-ציונית שירות לאומי היווה תחליף ומסגרת אלטרנטיבית לשרות צבאי (המהווה את הביטוי העליון של נאמנות-לאומית) עבור נשים וכאלה שביקשו אלטרנטיבות שרות למען המדינה מחוץ למסגרת הצבאית. אפילו בקרב הקהילה החרדית יש הבנה גוברת לצורך לשרת את המדינה (לעיתים ממניעים כלכליים). כיום אנו רואים גם מסע מחודש לניגוח ושלילה של המשתמטים משרות צבאי ולאומי כאחד, בתוך האוכלוסייה היהודית החילונית. כמובן שרוב האוכלוסייה הישראלית-יהודית מאמצת בחום את האתוס הציוני ועושה בשרות צבאי ולאומי להגשמתו.

בקרב האוכלוסייה הלא יהודית הולכת ורווחת הדעה כי אפשרות הגברת השייכות למדינה והזכאות להנות מפירותיה מחייבים אף הם שינוי דפוסים בחשיבה האזרחית. הרעיון של "שרות אזרחי" (בשונה משרות לאומי) בקרב הקהילה הערבית-ישראלית הוא רעיון שבא לענות לא רק על הצורך לאחות קרעים ולקרב סקטורים שונים בחברה, אלא אף לזכות בתמורות חיוביות הנובעות מעצם השרות ההתנדבותי בקהילה ובמדינה. עד כמה שרות אזרחי מאיים על האתוס הלאומי-הפלסטיני של ערביי ישראל ונותן גושפנקא לתפיסה היהודית-ציונית? עד כמה שרות כזה מסייע לקהילה הערבית מבחינת יחס המדינה והחברה בישראל? מהי התרומה החברתית הפנימית של שרות אזרחי לקהילה הערבית? אלו הן שאלות קריטיות, הדורשות לא רק מחשבה תיאורטית-פוליטית אלא פתרונות קונקרטים, בעידן שבו הקונפליקט ישראל – פלסטיני אינו נראה כבר פתרון בעתיד הקרוב ובו בזמן קיים שיתוף פעולה גובר בין יהודים לערבים בחברה ובמשק.

עד כמה ממשלת ישראל היא זו היכולה להציג את הפתרונות ההולמים ומה הוא המינון הנכון בשיתוף שתי הקהילות היהודית והערבית-פלסטינית במציאת התלכיד הראוי? זוהי השאלה אשר בוחנת עבודתו של ד"ר ראובן גל. עבודה זו נעשתה במסגרת ביה"ס לממשל ולמדיניות כאשר ד"ר גל שימש כעמית גולדמן, והוא הלך ופיתח מחשבה זו במסגרת הממשלה כאשר מונה לעמוד בראש צוות ההקמה של מנהלת השירות האזרחי-לאומי. בעבודתו קורא ד"ר גל להכלת רעיון השרות האזרחי, ועבודתו היא בבחינת תרומה לאומית חשובה ביותר בעידן הנוכחי. ביה"ס לממשל ולמדיניות גאה על כך שד"ר גל גיבש את רעיונותיו עם אנשים אחרים תחת קורת הגג של ביה"ס.

אנו מקווים כי עבודה זו, תרחיב את הדיון הציבורי בנושא ותוביל בקרוב לפתרונות ממשיים בגיבוש הסדר האזרחי לאומי במדינה.

תוכן עניינים

9	מבוא	1
12	שרות אזרחי-לאומי	2
12	1. רקע היסטורי	
17	2. השרות הלאומי כיום	
18	3. מנהלת השרות האזרחי-לאומי	
21	עמדות והתנהגות הציבור הערבי כלפי השירות הלאומי	3
21	1. סקרי עמדות	
23	2. התנהגות בפועל	
24	3. ביטויי התנגדות	
27	פרק אמפירי: ניתוח תוכן של "שולחן עגול" בנושא השירות האזרחי	4
27	1. "שולחן עגול" -- תיאור המסגרת	
28	2. ניתוח תוכן	
38	דיון והשלכות	5
42	נספחים	6

1. מבוא

מדינת ישראל, המגדירה עצמה כיהודית ודמוקרטית, היא מדינה הכוללת בתוכה מיעוט לא-יהודי משמעותי ביותר (קרוב ל- 20% מאוכלוסייתה הכוללת), אולם היא איננה "מתנהגת", כדוגמת מדינות אחרות בעלות מיעוט בסדר גודל דומה, כמדינה רב-לאומית. לשם השוואה – המיעוט המאורי בניו-זילנד מהווה כ- 15% מהאוכלוסייה; הפרנקופונים בקנדה - 23%; הטאמילים בסרי-לאנקה – 18%.

ההדגמות לכך שהיא איננה "מתנהגת" הן רבות מספור, בעיקר בתחומי חלוקת המשאבים, שוויון בייצוגיות ומעורבות בקבלת החלטות. ה'פער בתשומות'¹ בין ה"התנהגות" בפועל לבין ההצהרות והמחויבויות הרשמיות (כפי שבאות לידי ביטוי, למשל, במגילת העצמאות, בחוקים שונים שחוקקה הכנסת, בפסקי דין עקרוניים של בג"צ ובהחלטות ממשלה שונות), יחד עם ה'פער בתפוקות' (למשל, 84% מסך כל הרשויות המקומיות המדורגות בשלושת האשכולות הנמוכים ביותר במדינה – מבין עשר – ברמתן בסוציו-אקונומיות הם רשויות ערביות; יחס דומה קיים גם ברמת האבטלה) – מייצרים ביחד מתח הולך ומתגבר ביחסי יהודים-ערבים בישראל. אופיו של תהליך מתח מתגבר זה איננו אדטיבי (כלומר, מעת לעת נוסף עוד גורם פער כזה או אחר, שמוסיף למתח הקיים), כי אם אינטראקטיבי (על כל צעד של המדינה שנתפס כיחס מפלה או כעוד פער בתשומות – הערבים מגיבים בהתרחקות ובהתבדלות; ועל כל צעד כזה של התנכרות מצד הערבים – המדינה נמנעת עוד יותר מצעדים מתקנים, ואף מטילה, לעיתים, סנקציות חדשות²). באופן כזה התהליך השלילי מתפתח ככדור שלג מתגלגל.

בנוסף לחלקה של ה'מדינה' (כלומר, מוסדות השלטון המופקדים על חלוקת המשאבים, על הייצוגיות, החקיקה וכד') – קיים עוד מקור נוסף לפרובלמטיקה הקיימת ביחסי יהודים-ערבים בישראל. מקור זה איננו מוסדי, כי אם פסיכולוגי-חברתי. הכוונה היא לתחום התפיסות, העמדות והתחושות הקיימות בשני הצדדים. אלה מאופיינים בתפיסות סטריאוטיפיות, בעמדות שליליות ובתחושות של חשדנות, ניכור, פחד והדרה. כך למשל, בסקר מקיף שבוצע לאחרונה³ נמצא שכמחצית מהנשאלים בשני הצדדים (היהודי והערבי) מרגישים שאינם יכולים להאמין לצד השני ואף חשים בסכנת אלימות מן הצד השני; למעלה ממחצית מהערבים רואים את היהודים כ'גזענים' ולמעלה משליש מהיהודים תופסים את הערבים כ'בלתי אינטליגנטים', 'לא-תרבותיים' (במונחי תרבות יהודית) ו'מפירי חוק'. ואם לא די בכך – למעלה ממחצית הנשאלים בכללם מנבאים שהמצב הזה עוד ילך ויעשה גרוע יותר בעתיד הלא-רחוק; היהודים, אגב, פסימיים בעניין זה יותר מהערבים.

שני המוקדים הללו – המוסדי והפסיכולוגי – משולבים זה בזה ומשפיעים זה על זה. ההפליה המוסדית וחוסר השוויון במשאבים ובייצוג – מגבירים את החשדנות, אי האמון והניכור. בדומה, התפיסות הסטריאוטיפיות והעמדות השליליות מונעות כמעט כל ניסיון לשנות את המצב המוסדי, בין אם ברמת קבלת ההחלטות ובין אם (במקרים בהם החלטות כבר התקבלו) ברמת הגורמים המבצעים (הביורוקרטיה והפקידות הממשלתית)⁴.

בקרב רבים מן האינטלקטואלים הערבים והמנהיגים הפוליטיים נשמעת הטענה שהפיתרון לכל התסבוכת הזו יבוא משינוי הגדרתה של המדינה מ"מדינה יהודית ודמוקרטית" -- ל"מדינת כל אזרחיה", או למדינה דו-לאומית. מעבר לעובדה שהגדרה זו היא יותר "דמוקרטית", טוענים מצדדי הגישה הזו שאל מול התיבה "יהודית", יש להעמיד את העובדה ההיסטורית שהערבים בישראל אינם מיעוט רגיל, כי אם מיעוט ילידי (Indigenous), ואפילו רוב שהפך – באשמת ה"השתלטות הקולוניאלית היהודית" – למיעוט בתוך מולדתו המקורית. מכאן הדרישה ל"מדינת כל אזרחיה" – לא בגרסתה הלאומית-הומוגנית (כמו בצרפת למשל, שאינה מכירה בשום מיעוטים לאומיים, ורואה בכל אזרחיה אך ורק צרפתים) ואף לא בגרסתה הליברלית המקובלת (בארה"ב, קנדה, אוסטרליה ודומותיהן) של זהות על-אזרחית שתשמש כזהות עיקרית במקום הזהויות האתניות והמיעוטיות -- כי אם למדינה דו-לאומית שבה הערבים יהנו מהשפעה שווה לזו של היהודים, ללא קשר לשיעורם באוכלוסיה. פרוש הדבר, למשל, שינוי 'חוק השבות', שינוי סמלי המדינה, שינוי מדיניות הקרקע וכד⁵. עבור החברה היהודית דרישה כזו משמעותה אחת – חסל סדר מדינה יהודית. זוהי משמעות שאף בעלי הדעות הליברליות ביותר והשמאלניות ביותר בקרב היהודים אינם יכולים להיות שותפים לה⁶.

ברקע כל הקשיים הללו שבין יהודים ופלשתינאים אזרחי ישראל, עומד, כמובן, הקונפליקט הבלתי פתור שבין ישראל לפלשתינאים בכלל (בתחומי הרשות הפלשתינאית) והסכסוך הרחב יותר – שמתפתח למלחמה מדי כמה שנים – שבין מדינת ישראל לרוב המדינות המוסלמיות במזרח התיכון. היותם של ערביי ישראל חלק מן העם הפלשתיני ושייכותם לעולם הערבי-מוסלמי הרחב – מגדירה אותם, מנייה וביה ועל אף היותם אזרחי ישראל, כשייכים לאויביה הפוטנציאליים של המדינה.

זוהי גם הסיבה העיקרית שבגללה פטורים אזרחי ישראל הערבים מחובת הגיוס לצה"ל. מאז הקמת המדינה ועד היום, ועל אף חוק שרות הביטחון המחייב כל אזרח (ואזרחית!) ישראלי להתגייס לשרות צבאי בהגיעו לגיל 18 – לא נכללו אזרחיה הערבים של מדינת ישראל בחובה לאומית זו. מחד, גורמי הביטחון הישראליים יצאו מהנחה שגיוסם של צעירים ערביים, אימונם והפקדת נשק בידיהם הינם איום וסיכון פנימי-בטחוני פוטנציאלי; ומאידך, הערבים מצידם העדיפו שלא להיקלע למצב בו יהיה עליהם להלחם, כאזרחי המדינה, באחיהם הערבים, אויבי המדינה. אף שנראה, איפוא, שעבור שני הצדדים יש אינטרס והצדקה לאי שרות צבאי של צעירים ערבים, הנה בכל זאת עולה נושא זה מדי פעם, כאשר בדיונים ציבוריים על חוסר השוויון בזכויות לערבים משתרבב גם נושא החובות וחלוקת הנטל. בהקשר זה שכיח ביותר שהדוברים היהודים יטיחו בבני שיחם הערבים את הטענה ש"אתם דורשים את כל הזכויות, אבל אינכם משתתפים בכל החובות, למשל חובת השרות הצבאי". טענת הנגד מן הצד הערבי הינה שזכויות האזרח במדינתו אמורות להיות מוקנות לו לא "על תנאי" של מילוי חובות קודם, אלא ללא כל תלות והתניה איזושהי. בפועל, קיימים כיום מקרים לא מעטים בהם התניית זכות כלשהי (לדיוור, למשל, במקומות מסוימים) מוגבלת אך ורק ל"משוחררי צה"ל".

גם הווריאציה האזרחית של השרות הצבאי, זו שהתפתחה עבור בנות יהודיות דתיות שקיבלו פטור משרות צבאי – מסגרת "השרות הלאומי" – הייתה סגורה, ככלל, בפני צעירות וצעירים

ערביים, אזרחי ישראל. רק בעשור האחרון ניתן להצביע על מספר מקרים בודדים של צעירות וצעירים ערבים שהצטרפו בהתנדבות למסגרת שרות לאומי. בדומה, היו גם מספר ניסיונות, מצד כמה ראשי מועצות מקומיות ערביות⁷, להקים מסגרת התנדבותית, דמוית "שרות לאומי", ביישובם. ניסיונות בודדים אלו, שמלכתחילה זכו להתנגדות והסתהיגות מצד המנהיגות הפוליטית הערבית, הגיעו בכל מקרה לקיצם עם אירועי הדמים של אוקטובר 2000. מנגד, בשנים האחרונות (ובעיקר מאז פרסום מסקנות ועדת טל לנושא השרות הצבאי של תלמידי הישיבות) – מופיע ועולה נושא חדש, "השרות האזרחי", שאמור להוות פתרון מסוים גם לנושא דיוננו. לאחר עיכובים שונים, קיבלה הממשלה בפברואר 2007, החלטה עקרונית על כוונה להקים רשות ממלכתית לשרות אזרחי, שבמסגרתה יוכלו להתנדב גם צעירים ערביים, בהיקפים גדולים יותר מאילו הקיימים כיום, לשרת בתחומים שונים. באוגוסט 2007, אישרה ממשלת ישראל, סופית, את הקמתה של מנהלת השרות האזרחי-לאומי. (פרוט נוסף בנושא זה – ראו בפרק 2, להלן).

רעיון השרות האזרחי קובע שכל אזרחי ישראל צעיר שקיבל פטור משרות צבאי או לא הוזמן אליו כלל – יוכל להתנדב במסגרת של שרות אזרחי למשך תקופה של שנה או שנתיים, שבסופה אף יזכה להכרה כמי ששרת בשרות ממלכתי, וכן יוענקו לו אותן הטבות ותגמולים המוענקים ליוצא צבא (מענק שחרור, פטור זמני ממסים, הנחות בשכר לימוד ושכר דירה, זכות למשכנתאות מוקלות ועוד). ואולם, רעיון השרות האזרחי, אף שטרם מומש במלואו, כבר הוליד תגובות חשדניות בקרב הציבור הערבי ובטווי התנגדות חריפים כלפי הרעיון.

על פניו – התנגדות חריפה זו הינה מתמיהה: מדובר הרי בשרות התנדבותי, שאף אפשר שיעשה בתוך קהילתם של המנדבים/ות ויסייע הן לקהילה והן לעושה השרות עצמו. ואולם מצד הציבור הערבי, ובעיקר מנהיגיו הפוליטיים, מבוטאת חשדנות שרעיון השרות האזרחי-קהילתי הזה אינו אלא תחבולה ערמומית של השלטון לגייס את הנוער הערבי, במעין 'דלת אחורית' למסגרת של שרות בטחוני כזה או אחר.... ובאשר להטבות המובטחות במהלך ובתום השרות, ההסתהיגות היא מכך שכאשר המדינה כבר מעניקה הטבות – היא עושה זאת תמורת מאמץ אזרחי נוסף. כאילו אין די בעצם היותי אזרח מוכר במדינה.

יישומו הקרוב של רעיון השרות האזרחי לכלל אזרחי ישראל וההתנגדות הקשה לה הוא זוכה מצד המנהיגות הערבית בישראל יוצרים, איפוא, הזדמנות מיוחדת לבחינת מורכבות התפיסה של נושא הזכויות והחובות בקרב אזרחי ישראל הערבים. באמצעות אספקלריית רעיון השרות האזרחי ניתן לשמוע את כל מגוון הקולות במגזר הערבי בנושא זה, חלקם ברורים וחד משמעיים וחלקם אמביוולנטיים ומתלבטים.

2. שרות אזרחי-לאומי

א. רקע היסטורי

נושא חובת השירות הצבאי ואפשרות השירות האזרחי-לאומי מלווים את מדינת ישראל מיום היווסדה.

מסורת גיוס החובה לצבא, של גברים ונשים, החלה עם הקמת מדינת ישראל. סמוך להקמת המדינה, היו ראשיה ערים לצורך לפטור בנות דתיות מחובת השירות, וב-9 בדצמבר 1947, הורה דוד בן גוריון ש "כל נערה או אישה אשר מטעם דתי או טעם הווי משפחתי דתי אינה יכולה להתגייס, פטורה מחובת שירות". בחוק שירות בטחון התשמ"ו-1986, עוגן **בחקיקה** הפטור משירות צבאי לנשים נשואות, אמהות, נשים הרות ונשים הפטורות בשל טעמי מצפון או דת (פטור שעד אז היה מעוגן בתקנות שונות).

בשנת 1953 הכנסת חוקקה את "חוק שירות לאומי, תשי"ג-1953", המחייב נשים ששוחררו מחובת שירות הביטחון לשרת שירות חלופי לשירות הצבאי (שירות לאומי), שיימשך שנתיים. תחומי השירות האפשריים הוגדרו כחקלאות, עבודה למען צה"ל או ביטחון המדינה, מחנה עולים, מעברה, או מוסד לחינוך, סעד או רפואה. בפועל, מעולם לא הותקנו התקנות הדרושות להפעלת חוק זה, והוא לא הופעל מעולם, בעיקר בשל התנגדות המחנה הדתי, היות שמדובר בשירות חובה. ביולי 1979 תוקן החוק בכנסת ונקבע שהפעלתו תחל לאחר שהממשלה תחליט על כך, אך החלטה מעין זו טרם נתקבלה עד היום.

במהלך שנות ה-60 החלה להתגבש מסורת של שירות לאומי של נשים דתיות. בשנת 1971 יזמו שרים מהמפד"ל ניסיון להפעיל שירות לאומי במסגרת התנדבותית ממוסדת. בעקבות זאת, בחודש אוקטובר באותה השנה קיבלה הממשלה החלטה שעניינה מתן אפשרות של שירות לאומי בהתנדבות לנשים הפטורות משירות ביטחון מטעמי דת ומצפון. בשנת 1973 הוקמה "האגודה להתנדבות בעם", הראשונה מבין העמותות העתידות להפעיל את מערך ההתנדבות של בנות השירות הלאומי בשנים הבאות.

בפברואר 1977 תוקן חוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב) התשכ"ח-1968, והוכר מעמדן של מתנדבות השירות הלאומי בכל הקשור לזכויות הניתנות על ידי המוסד לביטוח לאומי. בכך הושווה מעמדן של מתנדבות השירות למעמדם של חיילים בשירות סדיר. בהתאם לכך, הוגדרו בתקנות הביטוח הלאומי (בנות שירות לאומי בהתנדבות), התשס"ב-2002 כי "שירות לאומי הוא שירות לתועלת הציבור בתחום הביטחון למעט בצבא ההגנה לישראל, בתחום בטחון הפנים, החינוך, התרבות, קליטת העלייה, הבריאות, הרווחה החברתית, הפיתוח הקהילתי, ההתיישבות, איכות הסביבה, ובתחום אחר שאישר השר לעניין תקנות אלו".

כיום, זכויות בוגרי ובוגרות השירות הלאומי מקבילות לזכויות החיילים המשוחררים, כפי שמעוגנים בחוק קליטת חיילים משוחררים התשנ"ד-1994, בחוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב) התשנ"ה-1995, בחוק שירות לאומי (תנאי שירות למתנדב בשירות לאומי) התשנ"ח-1998 ובהוראות התקשי"ר.

שיעורה הגדל והולך של האוכלוסייה שאינה משתתפת בשירות הצבאי עלה לסדר היום פעמים רבות, ובעקבות לחץ ציבורי שהופעל במהלך שנות ה-90, נשמעו דרישות לאפשר התנדבות לשירות אזרחי לא רק לבנות ששוחררו מהצבא מטעמי דת אלא גם לנשים ששוחררו מהצבא מטעמים אחרים וכן לגבי גברים הפטורים משירות צבאי מסיבות שונות, לרבות האוכלוסייה הערבית. סוגיית השירות הלאומי נבחנה במהלך שנים אלו באופן מעמיק על ידי אנשי אקדמיה⁸ ומכוני מחקר;⁹ בכנסת נערכה עבודת מטה מקיפה בנושא¹⁰ והוגשו הצעות חוק להסדרתו;¹¹ שירות לאומי הוצע במשך השנים על ידי מרבית יועצי ראש הממשלה לענייני ערבים,¹² ובנוסף הומלץ להחיל שירות לאומי על המיעוט הערבי גם על ידי ועדת השרים ליישום המלצות דו"ח ועדת אור¹³ וכן על ידי המכון הבינלאומי לחקר משברים (ICG) שכתב דו"ח מקיף בסוגיית הערבים בישראל.¹⁴ בשנת 1997 התקיימו בבג"צ דיונים בעתירתו של אזרח (גבר, יהודי, שקיבל פטור משירות צבאי על בסיס רפואי) למימוש זכותו להתנדב לשירות לאומי (בג"צ דניאל)¹⁵. בעקבות כך, הוקמה ועדה בראשות מנכ"ל משרד העבודה והרווחה, יגאל בן-שלום, שבחנה את סוגיית השירות האזרחי הכללי בישראל. המלצותיה העיקריות של הוועדה היו בין היתר:

- לשנות את הגדרת השירות הלאומי שבחוק הביטוח הלאומי (נוסח משולב) התשנ"ה-1995, כך שתחול על כל אדם.
- לקבוע כי השירות הלאומי יהיה על בסיס התנדבותי בלבד, ולא תוטל חובה בדין לשרת.
- לקבוע כי השירות הלאומי יהיה פתוח לפני מי שהתייצבו לשירות צבאי וצה"ל קבע כי לא יגויסו, ולפני מי שלא נקראו לשירות צבאי.
- לקבוע גורם ממשלתי, במשרד העבודה והרווחה, שיתאם את פעולות משרדי הממשלה להפעלת השירות הלאומי בהתנדבות.

בעקבות המלצות הוועדה החליטה הממשלה על הפעלת תוכנית ניסוי (pilot) לשירות אזרחי של 250 גברים, שתהיה חלק מתוכנית כוללת לבחינת הנושא¹⁶.

בשנת 2000, בעקבות החלטת ממשלת ברק על "המהפכה האזרחית", הוטל על המועצה לביטחון לאומי לערוך עבודת מטה מקיפה בנושא שירות אזרחי לבני מיעוטים. במסגרת עבודת המטה, ערך "מכון כרמל" סקר מקיף¹⁷, שכלל צעירות וצעירים בני 16-21, מן המגזר היהודי (חילוניים, דתיים וחרדים) והערבי. בסה"כ כלל הסקר מדגם מייצג של 656 נבדקים. מטרתו העיקרית הייתה להעריך את רמת הנכונות של בני הנוער והצעירים בישראל להתנדב לתוכנית שירות לאומי, באם תיושם תוכנית זו ברמה ארצית ותציב אלטרנטיבה לגיטימית לצעירים הפטורים משירות בצה"ל. הממצא העיקרי שנתגלה בסקר היה מידת הנכונות הרבה של צעירים להתנדב: כ- 73% מכלל הנשאלים טענו כי הם בעד הנהגת שירות לאומי באופן עקרוני. מבין המשיבים הערביים הביעו 59% תמיכה במסגרת של שירות אזרחי, רובם (80%) במסגרת שירות התנדבותי. 34% מהמשיבים הערביים היו מוכנים להתנדב לשירות אזרחי, לו הייתה בידם האפשרות. המניע העיקרי לכך הוא רצון לתרום לקהילת המיעוט. הסקר הראה כי תוכנית שירות אזרחי-לאומי התנדבותית, שתענה על דרישות ורצון בני הנוער מהמגזרים השונים, צפויה לנחול הצלחה גדולה ואחוזי השתתפות

ניכרים גם בקרב האוכלוסייה הערבית. ואכן, צוות המטה שעסק בנושא זה הגיש המלצות ברוח זו לממשלת ישראל. בין ההמלצות הייתה גם אחת שהצביעה על יתרון השימוש במונח "שרות אזרחי" – במקום "לאומי" – בעיקר כלפי האוכלוסייה הערבית. שינוי כזה לא רק ימנע את הרגישויות בנוגע להגדרת הלאום בקרב המיעוטים הלא-יהודיים; הוא גם ידגיש את זיקתה של התוכנית המוצעת לתפיסת "החברה האזרחית" ההולכת ומתחזקת בחברה הישראלית בשנים האחרונות¹⁸.

ואולם, בעקבות חילופי השלטון וסיום כהונת ממשלת אהוד ברק, מסקנות הצוות לא מומשו באותה תקופה, והנושא הוקפא לשנים אחדות.

במאי 2004 יזם שר הביטחון דאז, שאול מופז, ועדה ציבורית שתפקידה היה לבחון את האפשרויות לכינונה של מערכת שרות אזרחי-לאומי כוללת במדינת ישראל. כיושב ראש הועדה מונה אלוף (במילואים) דוד עברי, מי ששימש בעבר כסגן הרמטכ"ל, מנכ"ל משרד הביטחון, ראש המועצה הלאומית לביטחון לאומי ושגריר ישראל בארה"ב¹⁹. מיד עם תחילת עבודתה של הועדה שונה כתב מינויה, והחתומים עליו היו ראש הממשלה (אריאל שרון), שר הרווחה (זבולון אורלב) ושר הביטחון.

בפברואר 2005 הגישה ועדת עברי (או, בשמה המלא – "הועדה לכינון שרות לאומי-אזרחי" –) דו"ח ביניים הכולל את המלצותיה:

- הועדה לכינון שירות לאומי-אזרחי ממליצה לממשלת ישראל לאפשר שירות לאומי ואזרחי לכל אזרחי ותושבי ישראל, אשר אינם נקראים לשירות ביטחון ו/או פטורים משירות ביטחון...
- הועדה ממליצה כי התפישה הכוללת של השירות האזרחי והפעלתו תגובש ותיושם באופן המביא בחשבון ראיה ממלכתית אחידה, תוך התחשבות בצרכים המיוחדים של האוכלוסיות השונות בחברה הישראלית...
- מוצע כי ביסוד המערך הארגוני והתפעולי של השירות האזרחי יעמדו שבעה עקרונות יסודיים, והם:
 1. ראיה ממלכתית כוללת;
 2. פיקוח ממשלתי וציבורי;
 3. עצמאות ארגונית;
 4. יעילות וגמישות, תוך התבססות מירבית על מיקוד חוץ-ממשלתי;
 5. יישום מודולארי והדרגתי;
 6. שימור העדיפות והבכורה של שירות החובה הצבאי;
 7. שימור ההישגים הקיימים בשירות הלאומי.²⁰

הדו"ח ממליץ גם על מבנה ותפקידי הרשות שתוקם לצורך הפעלת השרות האזרחי-לאומי וכן את תפקידי המועצה הציבורית שתפקח על פעילויותיה של הרשות.

ביחס לאוכלוסיית ערביי ישראל, אומר הדו"ח:

"המגזר הערבי אינו נקרא עד כה ברובו לשירות חובה בצה"ל. הועדה ממליצה לפתוח... את מסגרת השירות האזרחי לבני ובנות המגזר הערבי (המהווים כ- 19,000 נפש בשנתון), במטרה ליצור עבורם חלופה לשירות הצבאי, ולהקים מסגרת חליפית אשר תאפשר לבני נוער ערביים לתרום לקהילה, לחברה ולמדינה בה הם חיים. הועדה מאמינה כי צעד זה יהווה פשרה בין עקרון השוויון והחובות האזרחיות הנלוות אליו, ובין הבעיה הלאומית האובייקטיבית המונעת את גיוס בני ובנות המגזר לצה"ל. למהלך חזויות השלכות חברתיות חיוביות על מעמדם של ערביי ישראל ועל מערכת היחסים בין יהודים לערבים בישראל. באופן זה מקווה הועדה כי תיסלל דרכו של המגזר להשתלב טוב יותר במרקם הפוליטי-חברתי הישראלי".

בשנתיים הבאות יושמו בהדרגה המלצותיה של ועדת עברי, באמצעות שורת החלטות שקיבלה הממשלה: בדצמבר 2005 החליטה הממשלה²¹ על מינויו של "פרויקטור" שיכין את התשתית להקמת מנהלת השירות האזרחי והלאומי האחדה וימליץ על מיבנה, תקציבה ומיקומה הארגוני; בפברואר 2007 אימצה הממשלה²² את עיקרי ועדת עברי ועקרונותיה; וב-אוגוסט 2007 אישרה הממשלה סופית²³ "הקמת מינהלה לשירות אזרחי-לאומי בישראל". לסיכום הסקירה ההיסטורית של שלבי התפתחות הרעיון והיישום של השירות הלאומי והאזרחי, ניתן להציג את ההתפתחויות ההיסטוריות העיקריות בטבלה מס' 1 בעמוד הבא:

טבלה מס' 1: נקודות ציון עיקריות בהתפתחות השרות האזרחי-לאומי בישראל

השנה	העיגון החוקי	ההחלטה
1949	חוק שירות ביטחון	פטור לנשים משירות צבאי, מטעמי דת.
1953	חוק השירות הלאומי	חובת שירות לאומי בן 24 חודשים לנשים הפטורות מטעמי דת (החוק מעולם לא הופעל).
1971	החלטת ממשלה	מתן האפשרות לנשים לשרת בשרות לאומי התנדבותי.
1977	תיקון חוק הביטוח הלאומי (1968)	הכרת מעמד מתנדבות השירות הלאומי בכל הקשור לזכויות הניתנות על ידי המוסד לביטוח לאומי.
1997	'ועדת בן שלום' במשרד הרווחה	המלצות להרחיב את השירות הלאומי, לקבוע כי יהיה על בסיס התנדבותי, לקבוע כי יהיה פתוח בפני מי שלא גויסו ומי שלא נקראו לשירות צבאי, לקבוע כי גורם ממשלתי במשרד הרווחה הוא שיתאם את פעולת משרדי הממשלה להפעלת השירות.
2000	החלטת ממשלה	ניסוי לשילוב 250 גברים בשירות הלאומי. מ-2006, מיסוד הניסוי במסגרת חקיקה.
2000	החלטת ממשלה	מינוי צוות במסגרת המל"ל, שתפקידו "גיבוש הצעות ליישום שירות אזרחי, תוך הרחבת האפשרויות והמסלולים של השירות הלאומי-אזרחי".
2002	"חוק טל"	שרות אזרחי חלופי לשירות הצבאי, עבור בחורי הישיבות.
2003	ראש הממשלה, שר הבטחון, שר הרווחה	הקמת "הועדה לכינון שרות אזרחי-לאומי בישראל – "ועדת עברי", בהשתתפות המל"ל.
2005	החלטת ממשלה	אימוץ מסקנות דו"ח הביניים של ועדת עברי, ומינוי פרויקטור שיכין את התשתית להקמת מנהלת שירות אזרחי-לאומי בישראל.
2007	החלטות ממשלה	אימוץ עקרונות הפעלת השירות האזרחי-לאומי ע"פ דו"ח עברי, ובמקביל תחילת עבודת הפרויקטור וצוותו, על הקמת המנהלת לשירות האזרחי-לאומי. החלטה על הקמת המנהלת.

ב. השרות הלאומי כיום

כיום (סתיו 2007), עוד בטרם הוקמה מנהלת השירות האזרחי-לאומי, מונה השרות הלאומי מעל 10,000 מתנדבות ומתנדבים, רובם (כ-90%) בנות יהודיות מהמגזר הציוני-דתי. מיעוט קטן בתוך השרות הלאומי הינם בנות ובנים יהודים, שאינם דתיים; ובנוסף, נכללים בשרות גם קרוב ל-600 ערבים.

מתנדבי השירות הלאומי מבצעים את ההתנדבות במגוון גדול של תחומים ומקומות שירות: בתחום החינוך (כ-37% מהמשרתים), בתחום הבריאות (כ-21% מהמשרתים), בתחום הרווחה (כ-8% מהמשרתים), בתחום ביטחון הפנים (כ-6% מהמשרתים), בתחום המשפטים (כ-2%), ובמגוון עמותות וארגונים ציבוריים (שאר 26 האחוזים). על המתנדבים/ות למלא 40 שעות פעילות בשבוע (שכוללים גם הדרכה והכשרה), ולהשלים שנה שלמה אחת לפחות. למעוניינים בכך, ניתנת האפשרות להתנדב לשנה שנייה, באותם תנאים. כרבע מכלל הצעירים בוחרים באפשרות זו. השירות הלאומי בשנים האחרונות מבוצע באמצעות 7 עמותות ("גופים מוכרים"). גופים אלה מהווים למעשה את הגוף המקשר בין המתנדב למקום התנדבותו בפועל, ותפקידיהם לאתר ולמייין את המועמדים השונים, לשבצם במקומות ההתנדבות, לדאוג לכך שיקבלו את ההכשרה המתאימה למילוי תפקידם והכשרות מעשירות נוספות, לדאוג שהשירות מתבצע כהלכה וכן שבמהלך ובתום השירות המתנדבים והמתנדבות יקבלו את ההטבות המגיעות להם. העמותות הפעילות הן "האגודה להתנדבות", "בת עמי", "שלומית", "עמינדב", "היחידה לשירות הלאומי בעירית ירושלים", ועמותת "שירות לאומי". במאי 2007, הוענקה הכרה לעמותה חדשה – "העמותה לשוויון חברתי ושרות לאומי" – שעיקר פעילותה במגזר הערבי.

דמי הכלכלה וההטבות הכספיות למשרתים בשירות הלאומי

המשרתים בשירות הלאומי כיום נהנים מדמי כלכלה, הנעים בין 475 ל-766 ₪, בהתאם למקום המגורים ותנאי הכלכלה של המתנדב/ת. כמו כן, נהנים המתנדבים מנסיעות חינוך בתחבורה הציבורית, ממקום ההתנדבות לביתם וחזרה. מתנדבת המשרתת מחוץ למקום מגוריה זכאית לדיור הולם, בדירה בקהילה, או דיור ברשות המפעיל, בתנאי פנימייה.

המשרתים בשירות הלאומי נהנים מההטבות הבאות, (המקבילות להטבות של חיילים משוחררים), לאחר סיום שירותם המלא, ובהתאם ל"חוק קליטת חיילים משוחררים התשנ"ד – 1994):

1. **כספי פיקדון אישי** (כ-5,600 ₪, למי ששרת שנה אחת) – הניתנים למימוש (במהלך 5 שנים מתום תקופת ההתנדבות) לצרכי פתיחת עסק, לימודים, חתונה, רכישת דירה או הכשרה מקצועית;
2. **כספי מענק שחרור** (כ-1860 ₪), הניתנים ישירות למתנדב/ת, עם סיום תקופת השירות;
3. **הקן לסיוע נוסף** – מימון לימודים ודמי קיום במכינות קדם-אקדמיות, ע"פ קריטריונים סוציו-אקונומיים, ומימון 80% משכר הלימוד במסלול קדם הנדסאים והנדסאים שנה א' או ב'.

4. זכאות להשתתף בקורסים להכשרה מקצועית של משרד התמ"ת;
5. זכאות לנקודות במס הכנסה- מי ששירת 12 חודשים זכאי לנקודת זכות אחת במס הכנסה, ומי ששירת 24 חודשים זכאי ל- 2 נקודות. (נקודת זיכוי – פירושה הפחתה מסכום המס שהעובד חייב בו).
6. הלוואה מוגדלת לרכישת דירה.

כאמור, הטבות אלו (ועוד נוספות – המותנות גם בקריטריונים סוציו-אקונומיים --) הניתנות לבוגרי השרות הלאומי, "רוכבות" על החוק המתייחס לחיילים משוחררים. המקור הכספי לכל הטבות הללו היא "הקרן לחיילים משוחררים", הממומנת אמנם ע"י אוצר המדינה אך תקציבה נקבע בחוק התקציב, בסעיף נפרד, מחוץ לתקציב הביטחון²⁴. כמו כן נהנית הקרן מתרומות נדיבות המגיעות מנדבנים פרטיים וקרנות פילנתרופיות. החלטת הממשלה (ב-2001) לכלול את בוגרי השרות הלאומי בתכנית הטבות של הקרן לחיילים משוחררים התקבלה בזמנו בהערכה רבה; אלפי מתנדבות ומתנדבים של השרות הלאומי נהנים כיום מפירותיה. כל ניסיון להינתק כיום מן הקרן הזו – כביטוי לניתוק השרות האזרחי מכל קשר עם מערכת הביטחון – יגרום לסגירת המשאב החשוב הזה בפני בוגרי השרות האזרחי-לאומי. החלטה מעין זו תהיה בבחינת "שפיכת התינוק יחד עם האמבט"...

ג. מנהלת השרות האזרחי-לאומי.

כאמור, ב- 19.8.2007 קיבלה הממשלה את החלטה 2295, המאשרת את הקמת "המנהלה לשרות אזרחי-לאומי", הנחות היסוד שלה, עקרונותיה ודרכי פעולתה -- כפי שהובאו בפניה ע"י ה"פרויקטור" שמונה לשם כך.

בבסיס ההחלטה מוגדרים יעדי העל של מסגרת השירות האזרחי-לאומי:

מערכת אזרחית ממלכתית, במסגרתה יתרמו צעירות וצעירים, אזרחי מדינת ישראל ותושבי קבע מכל קבוצות האוכלוסייה, לפחות שנה מזמנם לפעילות קהילתית-אזרחית, שיש בה תועלת ניכרת לחברה בכלל ולאוכלוסיות מוחלשות בפרט. באמצעות פעילות התנדבותית זו, יתחזקו הקשר וההזדהות של האזרח הצעיר עם הקהילה, החברה והמדינה, יתפתחו יכולותיו המקצועיות ומוכנותו לתעסוקה בעתיד, ויתעצמו גם אישיותו וכישורי מנהיגותו.

- הנחות היסוד של השירות האזרחי-לאומי מנוסחות כדלקמן:
- חיזוק הקשר וההזדהות בין האזרח והמדינה -- זו מטרת העל של כינון השירות האזרחי-לאומי.
- הבכורה בידי הצבא -- השירות האזרחי-לאומי מיועד למי שקיבל פטור משירות ביטחון או דחיית שירות וכן למי שכלל לא נקרא לשירות כאמור.

- **שירות התנדבותי** -- ההשתתפות בשרות האזרחי-לאומי תהיה התנדבותית²⁵. השתתפות זו מבוססת על רצונו של הפרט לתרום מזמנו ויכולותיו למען החברה והקהילה.
- **מקדם שוויון** -- השתתפות בשרות האזרחי-לאומי תפחית את אי השוויון הקיים כיום בין אילו המשרתים (בכל סוג שרות שהוא) ואילו שאינם משרתים; בנוסף, היא תקדם סיכוייהם של בוגרי השרות להשתלבות בכל תחומי החיים.
- **ממלכתיות** -- השירות יתבצע על פי עקרונות ממלכתיים, כפי שבאים לידי ביטוי בחקיקה. השירות יכיל בתוכו את כל הקבוצות והמגזרים השונים המרכיבים את החברה הישראלית ללא אפליית סקטור או מגזר. בשירות ישתתפו בני כל הדתות והקבוצות האתניות; חילוניים, דתיים וחרדים; בנות ובנים; תושבי מרכז ופריפריה. תשומת לב מיוחדת תינתן לאזרחים בעלי מוגבלויות שירצו להשתלב בשירות האזרחי.
- **אזרחיות (אי-תלות בשרות צבאי)** -- השירות יתקיים כגוף עצמאי, ללא זיקה למערכת הביטחון ולשירות הצבאי. זאת, למעט בנושאים הקשורים לשירות האזרחי לפי חוק דחיית שירות ביטחון לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002 (להלן - "חוק טל").
- **נחיצות** -- השירות יתבצע במקומות בהם קיימת נחיצות לפעילויות ולשירותים נוספים על אלה המסופקים או הפועלים כיום במדינה; נחיצות זו עשויה לגדול ולקבל מענה בתקופות חירום.
- **תועלתיות** -- תחומי הפעילות בהם יפעלו משרתי השרות האזרחי-לאומי הם, בראש ובראשונה, לתועלת הציבור, הקהילה והחברה; בנוסף, השרות יתרום גם לתועלת האישית של המשרתים עצמם. ככל שהדבר יתאפשר, יפעלו המשרתים בקבוצות מעורבות ובפיזור ארצי; ואולם, למבקשים זאת תינתן, ככל האפשר, האפשרות לשרת בקרבת מקום מגוריהם.
- **כדאיות כלכלית** -- התועלות הכלכליות הנובעות מהפעלת השירות האזרחי עולות על העלויות, וזאת עוד לפני שמביאים בחשבון את התועלות החברתיות הנלוות. כל זאת, בהתבסס הן על הקטנת חסם הכניסה לשוק העבודה שנעוץ בהבדל המשמעותי שבין שירות צבאי/לאומי לאי שירות כלל, והן על הקניית כישורים נדרשים לתעסוקה.
- **שימור ושיפור הקיים** -- אין בהקמת המנהלה כדי לפגוע באופי הפעילות של העמותות המוכרות במפעל השירות הלאומי הפועל כיום.
- **פיקוח ממשלתי וציבורי** -- מנהלת השירות האזרחי-לאומי תהיה כפופה למשרד ראש הממשלה ולצדה תפעל מועצה ציבורית מייעצת, שתייצג את כלל המגזרים בחברה²⁶. כך תובטח הקצאת משאבים למטרות שונות ע"פ סדר עדיפות ממלכתי ובו-זמנית יובטח גם קונצנזוס חברתי רחב ואמון מצד מגזרי החברה השונים.

החלטת הממשלה קובעת גם כי בד בבד עם הקמת המנהלה, ייעשו הפעולות הנדרשות להכנת תזכיר חוק שירות אזרחי-לאומי, שיבוא במקום "שעטנז" החוקים והתקנות עליהם נשען השירות הלאומי כיום. עוד קובעת החלטת הממשלה כי מנהלת השירות האזרחי-לאומי האחודה תוקם במשרד ראש הממשלה, ותחל בעבודתה לכל המאוחר בתאריך 1.1.2008.

לענייננו, יש מקום להצביע על הנקודות העיקריות בהחלטת הממשלה הנ"ל, אשר נתפסות כסוגיות רגישות באוזני הציבור הערבי:

- השירות האזרחי הינו בהתנדבות; אין כל רמז, או כוונה, לגיוס בחובה.
- "השירות יתקיים כגוף עצמאי, ללא זיקה למערכת הביטחון ולשירות הצבאי".
למנהלה המוקמת אין קשר עם משרד הביטחון (היא ממוקמת במשרד ראש הממשלה) ואין לה כל חובת דיווח או דרישת פיקוח ע"י אף אחד מן הגופים "הביטחוניים" (שרות הביטחון בכללי, המועצה לביטחון לאומי וכד'). על הקשר היחידי עם מערכת הביטחון – קבלת ההטבות בסיום השירות ע"י הקרן לחיילים משוחררים – כבר נאמר לעיל (ר' עמ' 15) שהקשר נישמר מטעמים תועלתיים מובהקים.
- **פיקוח ציבורי:** הגוף הממשלתי (המנהלה) מפוקח לא רק ע"י הממשלה, אלא גם ע"י "מועצה ציבורית מייעצת, שתייצג את כלל המגזרים בחברה". כאמור, נעשים מאמצים (עד כה – אוקט' 2007 – ללא הצלחה) לשלב נציגים ערביים במועצה הציבורית.
- **שרות בקהילה:** החלטת הממשלה קובעת במפורש כי "למבקשים זאת תינתן, ככל האפשר, האפשרות לשרת בקרבת מקום מגוריהם". יש לציין שפיסקה זו נכללה בהחלטת הממשלה במיוחד לטובת האוכלוסייה הערבית.
- **העדר כל זיקה בין קבלת זכויות למילוי חובות.** באף אחד מסעיפי החלטות הממשלה הרלוונטיות אין כל רמז על קיומה של זיקה מעין זו. השלמת שנת שרות בהתאם לכללים מעניקה, אכן, הטבות ומענקים, כמוסבר לעיל. אך אילו אינן זכויות, כי אם תיגמולים²⁷, והענקתם היא אוניברסאלית – לערבים כיהודים, בנות כבנים – אשר בחרו מרצונם לתרום שנה מזמנם לפעילות קהילתית-אזרחית.

3. עמדות והתנהגות הציבור הערבי כלפי השירות הלאומי

בבואנו לבחון ממצאים ומגמות בתחום זה, נוכל לפנות קודם כל לסקרים ומחקרים שעקבו אחר עמדות הציבור הערבי – ובעיקר הצעירות והצעירים בגילאים הרלוונטיים – כלפי רעיון השרות הלאומי או האזרחי. במקביל, מן הראוי לבחון גם התנהגויות ממשיות, הן בשיעורי התנדבות בפועל, והן בביטויי ההתנגדות לה.

תחילתו של מפעל השירות הלאומי בישראל היא כבר בראשית שנות ה-60, ואולם במהלך שלושת העשורים הראשונים לקיומו הוא נתפס כנחלתה האקסקלוסיבית של היהדות הדתית-ציונית, בהובלתה הפוליטית של תנועת המפד"ל וכמרחב פעילות בלעדי לבנות יהודיות דתיות שקיבלו פטור משרות בצה"ל עקב אורח חייהן הדתי. במסגרת זו לא היה מקום לבנים (גם אם יהודים ודתיים) וכמובן לא לבני (ובנות) המיעוט הערבי. ממילא, כמעט ולא ידוע דבר על עמדותיהם של אזרחי ישראל הערבים כלפי רעיון השירות האזרחי-לאומי.

א. סקרי עמדות.

התייחסויות ראשונות לנושא זה מצד הציבור הערבי הופיעו בסקר עמדות שערך "מכון כרמל למחקרים חברתיים" בשנת 1994²⁸. הסקר הצביע על הממצאים הבאים: בין 75% (בנים) ל-81% (בנות) מכלל הצעירות והצעירים הערבים הביעו עמדה חיובית בכל הנוגע לשירות לאומי-אזרחי, על אף שרובם הסכימו לשירות התנדבותי בלבד (18% בלבד הסכימו לשירות לאומי חובה). בפועל, הצהירו 45% מהגברים ו-50% מהנשים, בקרב הנשאלים הערבים בגילאים הרלוונטיים, על נכונותם לשרת שירות לאומי. סקר דומה, שבוצע ע"י מכון גוטמן זמן מה לאחר מכן²⁹, העלה תוצאות דומות: 42% מקרב הנשאלים הערבים (N=530) הביעו עמדה חיובית כלפי רעיון השירות האזרחי.³⁰

בחודש יוני 2001, ערך "מכון כרמל למחקרים חברתיים" סקר מקיף³¹, שבא לבחון ולהעריך עמדות צעירים בני 21-16 בנוגע לשירות לאומי בהתנדבות. בסקר, שהתבסס על מדגם מייצג של 656 נבדקים, נכללו גם 141 צעירות וצעירים ערבים. מטרתו העיקרית של הסקר הייתה להעריך את רמת הנכונות של בני הנוער והצעירים בישראל להתנדב לתוכנית שירות לאומי, באם תיושם תוכנית זו ברמה ארצית ותציב אלטרנטיבה לגיטימית לצעירים הפטורים משירות בצה"ל. אף שהסקר נערך זמן קצר לאחר אירועי אוקטובר 2000 (בהם נהרגו 13 אזרחים ערביים במהלך התנגשויות בין המשטרה למפגינים ערביים), בולט הממצא ש-34% מקרב הנשאלים הערבים טענו שאם הייתה בישראל אפשרות להתנדב לשירות לאומי הם היו מתנדבים.

פרופ' סמי סמוחה, מאוניברסיטת חיפה, כלל לאחרונה³², בסקר הדו-שנתי שהוא עורך מזה כמה שנים, את השאלה הבאה: "[מה מידת הסכמתך עם הטענה: האזרחים הערביים בישראל צריכים למלא חובת שרות מסוג כלשהו למדינה]". מתוך כלל הנשאלים הערבים (N=800), 41.5% השיבו בחיוב על שאלה זו.

סקר עדכני³³ שבוצע בראשית 2007 ע"י קבוצת סטודנטים מהמרכז הבין-תחומי בהרצליה (N=156; כלהנבדקים הינם צעירים ערביים סביב גיל ה-20), מצביע על כך שמעל למחצית מהנבדקים "מוכנים לשרת ולתרום למדינת ישראל" במסגרת שרות אזרחי או אפילו צבאי. כפי שניתן ללמוד מטבלה מספר 2, סדר גודל של כ- 48% מכלל הצעירים הללו מוכנים לשרת בשרות לאומי-אזרחי, זאת על אף שעבור כרבע מהם תהווה החלטה כזו "בעיה" בסביבתם. כמחצית מהנשאלים ציינו שהיו מעדיפים לשרת בקהילתם ואילו כרבע אמרו שיעדיפו לשרת מחוץ לקהילתם או שהדבר אינו משנה להם.

אחוז זהה (48%) של נשאלים ערביים הביעו תמיכה בשירות צבאי או אזרחי לערבים בישראל למשך שנתיים – זאת בסקר (N=609) שבוצע ע"י קרן פרידריך נאומן³⁴, בקיץ 2007.

טבלה מס' 2 : נכונות לשרת בשרות אזרחי

B. Would you be willing to serve and contribute to the State of Israel in the framework of civil service, if you were to receive the same rights as an IDF soldier upon finishing military service	%	N
1. No	44.87%	70
2. Yes, but only civil service	48.08%	75
3. Civil service or military service (non combat post)	3.21%	5
4. Military service, doesn't matter where, even combat posts	0.64%	1
5. No answer	3.21%	5

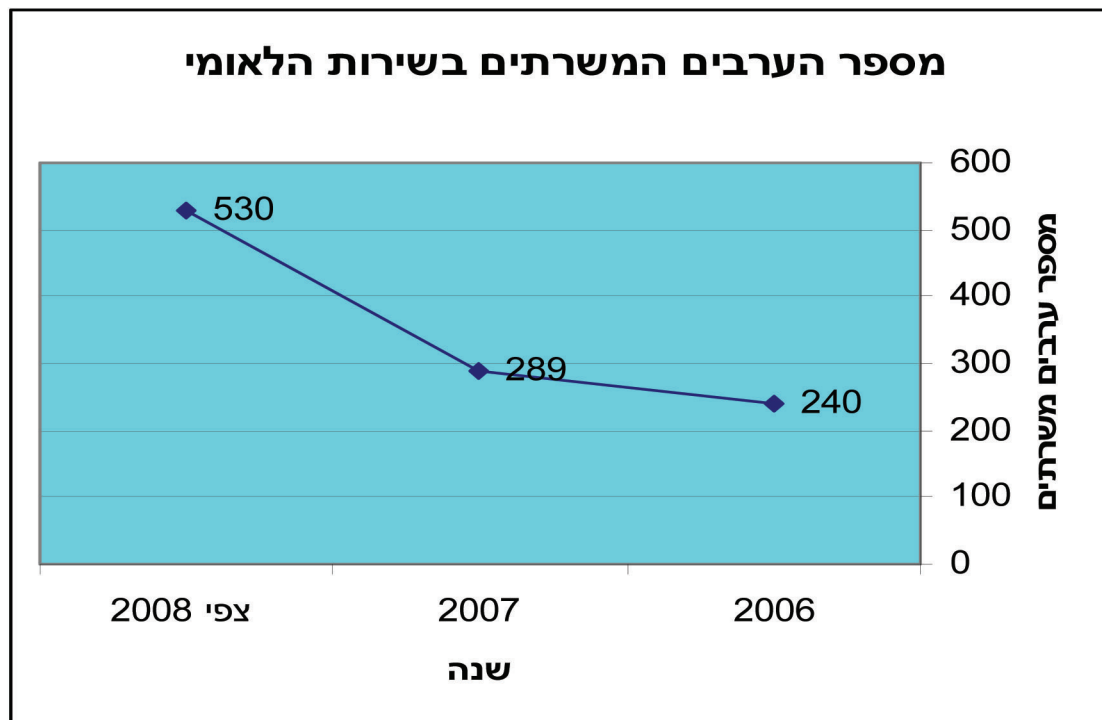
התבוננות משווה בממצאי הסקרים השונים על פני שני העשורים האחרונים מלמדת על כך שרמת הנכונות (או המוכנות) של ציבור הצעירים הערביים בישראל לשקול בחיוב השתתפות במסגרת השרות האזרחי נעה בין 40 ל-50 אחוזים (עם ירידה לרמה של 34 אחוזים בתקופה שמיד לאחר אירועי אוקטובר 2000). אף כי רמה זו היא נמוכה משמעותית מזו המבוטאת ע"י צעירות וצעירים יהודים (שנושא השרות האזרחי הוא רלוונטי לגביהם), יש לציין בכל זאת הן את השיעור הגבוה יחסית של דפוס העמדות בציבור הערבי והן את היציבות מעבר לזמן של דפוס זה.

ב. התנהגות בפועל.

אל תמונת העמדות (attitudes) שהצגנו כאן, יש לצרף גם את תמונת ההתנהגות בפועל (actions), כפי שמבוטאת ע"י הצעירים הערביים. בעקבות מספר בג"צים, בסוף שנות ה-90, התאפשר גם גיוסן של בנות ערביות לשרות התנדבותי במסגרות השרות הלאומי. במקביל, היו מספר ניסיונות נקודתיים, של כמה ראשי ערים/מועצות מקומיות ערביות (כגון עילוט ודיר-חנא) להפעיל שרות לאומי ברשויותיהם. למשך שנה או שנתיים הייתה פעילות מצומצמת – אבל זו נפסקה עם פרוץ אירועי אוקטובר 2000 והאינתיפאדה (השנייה) שבאה בעקבותיה. ניסיון נוסף שיזם שוב ראש עיריית טייבה, עיסאם מסארווה, לגיוס צעירות ערביות לשרות לאומי, נתקל בהתנגדות עזה בקרב מנהיגי המגזר הערבי ובוועד הארצי של ראשי המועצות הערביות. בעקבות ההתנגדות החליט ראש עיריית טייבה לוותר על התוכנית.³⁵

כפי שצוין לעיל, רק בסוף שנות התשעים נפתחה האפשרות בפני בנות ערביות להצטרף למסגרת השרות הלאומי, ואילו לגבי הבנים הערבים החל הדבר רק במאי 2000. בעוד שבתחילה התייצבו בודדים בלבד (ולרוב בעקבות יזמה של ראש רשות מקומית), הנה בשנים האחרונות החלו צעירים ערביים להתנדב, באמצעות העמותות השונות, בקצב גובר והולך. בשרטוט הבא ניתן לראות את העלייה במספר המשרתים הערבים, בשנתיים האחרונות ואת הצפי לשנת 2008³⁶:

שרטוט מס' 1 : מגמת ההתפתחות במספר הערבים המשרתים במסגרות שירות לאומי

ג. ביטויי התנגדות.

במקביל למגמות הללו, הן בעמדות והן בפעולה, בקרב צעירי המגזר הערבי, הלכה והתפתחה בתקופה האחרונה מתקפה קולנית וחריפה מצד המנהיגות הערבית כנגד תכנית השרות האזרחי. האירוע שעורר את המתקפה הוא החלטת הממשלה, בפברואר 2007, על כוונה להקים רשות ממלכתית לשרות אזרחי, שבמסגרתה יוכלו להתנדב גם צעירים ערביים, בהיקפים גדולים יותר מאילו הקיימים כיום, לשרת בתחומים שונים. ואולם, עוד בטרם החליטה הממשלה על מינוי "פרויקטור" לצורך הכנת התשתית לרשות זו, כבר החלה פעילות נמרצת של תנועת הנוער הקומוניסטי ושל "הקואליציה הצעירה נגד השרות האזרחי". (ראה לקט מאמרים בנספח מס' 1).

תנועת הנוער הקומוניסטי אירגנה ב-15 בדצמבר 2006, יום עיון סביב סוגיית השרות הלאומי, והדובר העיקרי בה היה העיתונאי הדרוזי הישארם נפאע מבית ג'ן, שסירב להתגייס לשרות צבאי. נפאע הביע את התנגדותו לא רק לשרות הצבאי לערבים, "אלא לכל השמות שהממסד הישראלי מנסה לייפות, פעם קוראים לכך שירות לאומי ופעם שירות אזרחי". אך בעיקר התנגד לרעיון ש"לקבלת זכויות נדרשות גם חובות".³⁷

כשבוע לאחר מכן, "הקואליציה הצעירה נגד השרות האזרחי" החתימה עצומה אלקטרונית נגד היוזמה לשרות לאומי/אזרחי. בעצומה הוזכרו תשע סיבות מרכזיות המהוות רקע להתנגדות ליוזמה כמו: המשוואה לקשור את הזכויות בחובות, 'ישראליות תמורת גיוס', השרות האזרחי הוא רק הקדמה לשרות צבאי, ועוד.

וכך נכתב בעצומה: "אנו מתנגדים לקשור החובות בזכויות. מקור האפליה נגד הציבור הערבי לא היה קשור מעולם בחובות למדינה. אלא שמקורה נעוץ באפליה הממסדית הנמצאת בלב ליבה של מדינת ישראל. הממסד השתמש במשוואה של "חובות אל מול זכויות" בכדי להצדיק את גזענותה ומדיניותה המפלה של המדינה".³⁸

כבר באותו שבוע קיבלה ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל החלטה עקרונית, להתנגד להמלצות ועדת עברי "לגיבוש רשות מיוחדת לכפיית השרות האזרחי על הערבים".³⁹ הוועדה החליטה על התנגדותה הנחרצת "לכל צורה כלשהי של השרות האזרחי במגוון שמותיו וצורותיו הקוסמטיים כמו "הלאומי" או "האזרחי" שסובבות סביב ציר השרות הצבאי החובה והתנדבות". כמו כן, הביעה הוועדה את התנגדותה "להתניית השרות הזה בזכויות ובשוויון...". בחודשים הבאים הובילה ועדת המעקב את מסע ההתנגדות הזה וראשיה "הציגו את הסכנות של השרות האזרחי ובמיוחד הקישור המְרַמָּה בין הזכויות לבין מה שנקרא החובות... וסיבות נוספות שגרמו להם לדחות את התוכנית הזאת על הסף".⁴⁰ ראשי הציבור הערבי הדגישו כי כל ניסיון לקשור בין קבלת זכויות לערבים ובין שירות אזרחי הוא פסול בעיניהם:

"זכויותיו של הציבור הערבי נגזרות ביסודן מהשתייכותם למולדתם ומאזרחותם, והן אינן תלויות במתן שירותים צבאיים שמשרתים את הכיבוש, או 'אזרחיים' שמייחדים את ההפליה ומהווים שירותים בקווים האחוריים של המנגנונים הביטחוניים הישראליים".

לאחרונה אף החליטה ועדת המעקב על מינוי גוף מיוחד -- "ועד הפעולה נגד השרות האזרחי וכל סוגי הגיוס" – בראשותו של עו"ד איימן עודה, שיוביל את מהלכי ההתנגדות. גוף זה פרסם,

בראשית ספטמבר 2007, מנשר פומבי (ראה נספח מס' 2) המזהיר את הצעירים והצעירות הערביים:

"אל תרשו להם להטעות אתכם ולהפקיע את עתידכם!... הקמת "המנהלת" הנזכרת, היא ניסיון מאוס חדש לחטיפתכם מזרועות עמכם, ושיבוש האישיות שלכם..."
וגם:

"...כל צעיר וצעירה מבני עמנו יודע בדיוק שהמכשול היסודי מול קבלתנו את השוויון בארצנו היא גזענות המדינה שמגדירה את עצמה כמדינת היהודים, ואנו יודעים שהמדינה מפלה בין היהודים לבין חלקים מבני עמנו אשר משרתים בשירות צבאי ונהרגים במלחמות (רמז לדרוזים ולבדווים המשרתים בצה"ל; ר.ג.), אז איך לא תפלה נגדנו גם אם עשינו את "השירות האזרחי"?"

ועוד הזהרות ו"הבהרות" מעין אילו.

מקור נוסף לליבו ההתנגדות בציבור הערבי הם מנהיגי הדת וראשי התנועה האיסלמית. אלה מדגישים את החיבור שבין השרות האזרחי, בחסות הממשלה, ובין הגדרת המדינה כ'מדינה יהודית', הגדרה הנתפסת בעיניהם כגזענית:

"לא נסתר מאיש שהמדיניות הישראלית הגבוהה שואפת באופן מתמשך וקבוע לקבוע את ההתנגשויות הפנימיות במגזר הערבי ע"י פירור המפורר, וחלוקת המחולק, אך הדור הערבי הצעיר מודע שהמכשול העיקרי מול קבלת השוויון בארצנו הוא גזענות המדינה אשר מגדירה את עצמה כמדינת היהודים, ולראיה מצבם של המשרתים בצבא הכיבוש..."⁴¹ (נספח מס' 3).

התנגדות המנהיגות הערבית לרעיון השרות האזרחי באה לידי ביטוי גם בתקשורת האלקטרונית. מודעות אינטרנט, בלוגים ולינקים בנושא זה, כולם בשפה הערבית, מציפים מזה חודשים את אתרי האינטרנט הערביים בישראל. בלינק מיוחד שנפתח בנושא זה -- **"שירות לאומי" - הדרך שלך לצבא!**⁴² – מוצגים בפני הקוראים שאלות רטוריות שונות, שהתשובות עליהן משקפות את עמדות המנהיגות המתנגדות. כך למשל, השאלה הבאה:

"אתה חושב שאנו צריכים לעשות חובותינו על מנת שנקבל את זכויותינו ?

מגיע לנו זכויות בלי תנאי מכיוון שאנחנו אזרחים ותושבי הארץ המקוריים. אך אנו לא מקבלים אותם מכיוון שיש גזענות בכל תחומי החיים במדינה ובחוקיה. 60% מהילדים הערבים עניים ו-35 היישובים הראשונים שמוכים באבטלה הם ערבים ויש 100 אלף ערבים שמתגוררים ביישובים הלא מוכרים בלי מים ובלי חשמל -- ולא בגלל שהם לא משרתים, אלא בגלל גזענות מושרשת נגדנו. זה לא ברור לך?!"

ניתן לסכם פרק זה בנקודות הבאות:

- קיים פער ניכר בין עמדות הציבור הערבי, בעיקר בקרב האוכלוסיה הצעירה, לבין עמדות והצהרות המנהיגות הפוליטית.
- לפחות עד לתקופה האחרונה, גם "ההתנהגות בפועל" – קרי, שיעורי המתנדבים הערביים למסגרות השרות הלאומי -- הינם במגמת עליה.
- עמדות המנהיגות הערבית והגורמים הפוליטיים-דתיים מבטאות התנגדות תקיפה וקיצונית כלפי רעיון השירות האזרחי.
- הטיעונים העיקריים בפי המנהיגות הערבית כוללים את טענת אי השוויון, התנגדות ל"חיבור" בין חובות לזכויות, חשדנות עמוקה כלפי הכוונות "האמיתיות" של השלטון הישראלי וחשש מ"ישראלזציה" של הצעירים הערביים.

4. פרק אמפירי:

ניתוח תוכן של "שולחן עגול" בנושא השירות האזרחי

מטרת עבודתנו, כזכור, הייתה לבחון את תפיסת נושא הזכויות והחובות האזרחיים של אזרחי ישראל הערבים באמצעות אספקלריית רעיון השרות האזרחי. על מנת להשיג מטרה זו באופן אמפירי, ולא רק באמצעים ספקולטיביים, חיפשנו דרך לקיים דיון מעמיק בנושא השרות האזרחי, דיון בו ישתתפו יהודים וערבים כאחד, דיון שהאווירה בו תאפשר התבטאות "פתוחה" וכנה של כל המשתתפים, ובעיקר החברים הערבים. יודגש: נושא הדיון, והשאלות שהועלו במהלכו, לא היה נושא הזכויות והחובות. הנושא המוצהר היה השרות האזרחי-לאומי. הדברים שיעלו בדיון זה, כך קיוונו, יאפשרו ניתוח של הגישות והגוונים שמרכיבים את עמדות הציבור הערבי כלפי נושא השרות האזרחי. או אז, מתוך הניתוח הזה, נוכל לגזור את אותן תפיסות הנוגעות לזכויות ולחובות האזרחיות, כפי שיבואו לידי ביטוי ע"י המשתתפים הערבים בדיון. מסגרת הדיון הזו, כך הנחנו, תביא לידי ביטוי את התפיסות הללו לא בהבעת עמדות מופשטות ותיאורטיות, אלא במלוא עוצמתן התכנית והרגשית.

א. "שולחן עגול" -- תיאור המסגרת

מפגש "השולחן העגול" התקיים בסוף חודש נובמבר, 2007, באוניברסיטת ת"א (ראה הזמנה בנספח מס' 4).

על מנת למנוע מצב בו המפגש ייתפס ע"י המוזמנים אליו כמפגש "יהודי", תוכנן המפגש מראשיתו כאירוע משותף לביה"ס לממשל ולמדיניות באוניברסיטת ת"א ול"אג'יק" (AJEEC) – "המרכז הערבי-יהודי לשוויון, העצמה ושיתוף", הפועל במסגרת מכון הנגב לאסטרטגיות של שלום ופיתוח, בבאר-שבע. בראש ארגון "אג'יק" עומדת הגב' **אמל אלסאנע אלחג'וג'**. הגב' אלסאנע וד"ר ראובן גל שימשו, במשותף, יושבי הראש של "השולחן העגול".

למוזמנים נאמר שמטרת המפגש היא לקיים דיון פתוח וענייני, בהשתתפות נציגים מכל קשת הדעות, בנושא תפיסת הזכויות והחובות של אזרחי ישראל הערבים באספקלריית רעיון השרות האזרחי. עוד הודגש למשתתפים כי אופי הדיון הוא אקדמי ועיוני ודברי המשתתפים בו ייצגו את דעותיהם האישיות בלבד, ללא כל מחויבות מוסדית, ארגונית או פוליטית.

להזמנה צורפו שני עמודים של "דברי רקע", שהסבירו את הרקע לדיון ואת מטרותיו (ראה "דברי רקע" בנספח 4). הן ההזמנה והן דברי הרקע, הוכנו בשפה הערבית והעברית. למשתתפים הערביים נשלחו הגרסאות בערבית.

עשרים וששה משתתפים הוזמנו למפגש (ראה רשימת המוזמנים בנספח 4), 19 מהם ערבים. המשתתפים נבחרו כך שייצגו סקטורים אזרחיים שונים – אנשי אקדמיה, פעילי ציבור, פוליטיקאים, נציגי עמותות (NGO's) ועוד. מסיבות שונות, ירד מספר המשתתפים בפועל ל-16, עם מספר שווה לערבים וליהודים. בין המשתתפים היה גם מתנדב פעיל ב"אג'יק". המפגש

נמשך כ- 3 שעות (מעבר למתוכנן) ורמת הדיון בו הייתה גבוהה ואיכותית. דברי כל המשתתפים הוקלטו והודפסו כלשונם⁴³, ומהם נעשה ניתוח התוכן שיתואר להלן.

2. ניתוח תוכן

השכתוב (סטנוגרמה) המלא של דיוני "שולחן העגול" משתרע על פני 74 עמודים. שיכתוב מלא זה תומצת (ע"י המחבר) למסמך בן 5 עמודים, המהווה את 'תמצית דברי המשתתפים במפגש' (ראה נספח מס' 5). הדברים המופיעים בתמצית הינם ציטוט מדויק של הדברים שנאמרו במקור, לעתים בתוספת הבהרות או השלמות (בסוגריים) ממשפט לפני או אחרי הציטוט, שמאפשרות הבנה טובה יותר של התכן.

ניתוח התכן שבוצע על התמצית הזו הינו ניתוח תימטי פשוט, במהלכו אותרו הנושאים והטיעונים (תימות) העיקריים שהועלו ע"י המשתתפים. זוהו 17 נושאים כאלו, ואלה סווגו לארבע קטגוריות, כפי שיוצג להלן.

התהליך בוצע בשני שלבים: בשלב ראשון אותרו הנושאים והוגדרו הקטגוריות ע"י המחבר; בשלב שני, ובאופן בלתי תלוי, בוצע אז תיקוף מחדש (re-validation) ע"י היו"ר השותפה של ה"שולחן", גב' אמאל אלסאנע.

ניתוח התוכן של נושא הדיון חשף מצב של אמביוולנטיות רבת עוצמה כלפי רעיון השרות האזרחי ואימוצו ע"י האוכלוסייה הערבית בישראל. מחד, בצד ה"חיובי", נשמעו קולות שהצביעו על חשיבות הנושא הן לפרט (לצעירים המתנדבים עצמם), והן לקהילה ולחברה הערבית. נשמעו נימוקים בשבח ההתנדבות -- כערך עליון, כזכות וכהזדמנות. היו אף שטענו שהתנדבות לקהילה הינה ביטוי לאזרחות טובה ורצויה כאורח חיים, ואולם יש להתאימה לקצב, לנורמות ולתרבות הערבית.

מאידך, בצד ה"שלילי", הובעו חששות, חשדות והתנגדויות לרעיון השרות האזרחי: החל מהסתייגויות מהדומיננטיות של "המדינה" ומהפטרונות היהודית שאיננה מניחה לציבור הערבי לקבוע לעצמו את צרכיו ופתרונותיו; ועד לחשדות שכל רעיון השרות האזרחי הינו מזימה ערמומית של שלטון הרוב היהודי לגייס את הצעירים הערביים, ב"דלת אחורית", לצרכי הממסד או למערכת הצבאית-ביטחונית. ואולם הביטויים הביקורתיים ביותר הצביעו על אי אמון עמוק כלפי המדינה ומוסדותיה, תחושת פוסט-טראומה (מקבילה לחוויית אונס) ואי-יכולת (או אי-נכונות?) להשתחרר מהטראומה. וברקע – תחושת אי שוויון עמוקה הנובעת, בראש ובראשונה, מתפיסת אופי המדינה כמדינה יהודית.

ניתוח התוכן של דברי המשתתפים הערביים ב"שולחן העגול" מצביע על כך שכאן, בהגדרתה של המדינה כ"מדינה יהודית", אשר נתפסת כמי שאיננה מעניקה זכויות שוות למיעוטיה כמו לרוב היהודי בה – נמצאים השורשים העמוקים של תחושת התסכול, החשדנות וההתנגדות העזה לרעיון השירות האזרחי.

מעט פחות חריפים מביטויי ההתנגדות והשלילה – עלו בפי המשתתפים גם ביטויי ספקנות וחשדנות לגבי המטרות "האמיתיות" של רעיון השירות, כמו גם תמיהה (מהולה, שוב, בחשדנות) לגבי הסיבות ל"חיזור" העקשני של הממסד היהודי אחרי הציבור הערבי דווקא בנושא ההתנדבות לשירות אזרחי בקהילה.

הקטגוריה הרביעית מכילה ביטויים של מבוכה פנימית בציבור הערבי וביקורת כלפי חולשת המנהיגות הערבית. חלק מהדוברים ראו כאן, בחולשה הפנימית, את מקור ההסתייגות מרעיון השירות האזרחי.

להלן יפורטו מרכיבי האמביוולנטיות הזו – צד ה"חיוב" וצד ה"שלילה" – כפי שעלו בדברי המשתתפים, וכן יוצגו ביטויי הספקנות והחשדנות כלפי הממסד היהודי, כמו גם ההסתייגות כלפי המנהיגות הערבית.

המספרים שמופיעים בסיום כל מרכיב ומרכיב מפנים את הקורא אל מיקומם של הציטוטים הרלוונטיים במסמך ה'תמצית'.

עמדות אמביוולנטיות וספקנות כלפי השרות האזרחי

א. בצד ה"חיובי" -

- ראיית חשיבות הנושא למען הקהילה (1)
- חשיבות הנושא לפרט עצמו (2)
- התאמה לחברה ולתרבות הערבית (3)
- ערך עליון חשוב (4)
- התנדבות כהתנהגות אזרחית או כאורח חיים (5)
- התנדבות כזכות וכהזדמנות (6)

ב. בצד ה"שלילה" -

- אסוציאציה עם השלטון והמדינה (7)
- חשד שהיזמה היא "מזימתית" (8)
- חשד שהשרות האזרחי קשור לצבא וביטחון (9)
- התנגדות לפטרונות יהודית (10)
- תגובה פוסט-טראומטית לכל מה שקשור למדינה (11)
- תחושה של חוסר שוויון בסיסי (12)
- חיבור לנושא זכויות/חובות (13)

ג. בתחום הספקנות -

- אי בהירות ביחס למטרות (14)
- חשדנות לגבי ה"חיזור" היהודי בנושא (15)

ד. בתחום המבוכה וחולשת המנהיגות -

- מבוכה וחוסר כיוון בחברה הערבית (16)
- חולשת המנהיגות הערבית (17)

בפסקאות הבאות נדגים, באמצעות הציטוטים הרלוונטיים, את הקטגוריות שלעיל בנושא השרות האזרחי.

א. בצד ה"חיובי" --

1. ראיית חשיבות הנושא למען הקהילה

- אנחנו רוצים לבחון את נושא ההתנדבות כערך חברתי תרבותי שקיים בתוך הקהילה (הערבית; ר.ג.), איך הערך הזה יכול לקבל את הדחיפה הזאת בשביל להפוך

לאסטרטגיה של שינוי חברתי והעצמה פנים קהילתית והעברת האוכלוסייה ממקום של תחושת הנזקקות או תפיסת הנזקקות לאוכלוסייה שמתפקדת ופועלת ממקום של אוכלוסייה חזקה בעלת זכות ולקחת אחריות על עצמה.

- אנחנו כערבים רוצים לבדוק מה האפשרות שלנו להתנדב, לפתח משהו מתוך הקהילה, מתוך הראייה הקהילתית שלנו. אנחנו לא רוצים שהילדים שלנו ייכנסו לאותו מקום שסועד קוראת לו 'פוסט טראומטי'...
- אבל לבוא לסייע לקהילה ולאוכלוסייה, לאדם -- לא לקטע הפיזי, לא לכביש -- אני רוצה לסייע לאדם בחינוך בכל היכולות שלי לתת לו את החכה ולא את הדג, זה היה חסר לי...
- אני מסתכל על חצי הכוס המלאה של טובתי. אם יוצא לי טוב מזה -- מה שיוצא לצד השני, יוצא. אבל אם אני בזכות, ומקבל חברה יותר בריאה, חברה פחות אלימה, פחות בלגניסטית, למה לא?! ... השירות הקהילתי ביישובים הערבים -- בניגוד לחבריי שכאן שמעתי ביקורת גורפת על זה -- זה משרת צרכים מקומיים ובחלק ניכר מהכפרים זה שירות מבורך והתושבים מעודדים את זה. עובדתית זה מצליח ואנחנו תורמים לקיומו.
- התנדבות... זה לא רק להסתכל למעלה... מה המדינה נותנת לי. זה להסתכל למטה מה אני עושה לחברה שלי. זה לשמור על המחשבים בבית הספר, זה לשמור על ניקיון הרחוב וכו'.
- לכל אוכלוסייה יש בה את הנקודות שיכולות להביא אותה למקום אחר. לבוא ממקום של אמונה שלאנשים יש את הדבר הזה, זה שונה הרבה מאשר להסתכל על אנשים ממקום של אנשים חלשים ואין להם תקוות.

2. חשיבות הנושא לפרט עצמו

- ערך ההתנדבות הוא אחד הערכים המרכזיים שמבטאים את היכולת של הפרט גם לקחת אחריות על עצמו וגם לקחת אחריות על הסביבה שלו.
- למשל, בסכנין... הפרוייקט הזה רץ שלושה חודשים והיום, ... יש להם בנות שבאות ואומרות להם, תצרפו אותנו. הקבוצה סגורה והן רוצות (להצטרף).

3. התאמה לחברה ולתרבות הערבית

- אנחנו רוצים לבחון את נושא ההתנדבות כערך חברתי תרבותי שקיים בתוך הקהילה (הערבית; ר.ג.).
- אבל אי אפשר להתעלם מהקצב שלנו לגבי כל העניין הזה והמצב הפסיכולוגי שלנו. זה קצת לחבוט את הראש בקיר. זה אפילו יותר מנאיביות, אפילו אטימות להגיד שאנחנו במצב פוליטי מסוים ושמאוד קשה לנו עם הנושא. כל הנושא הזה, כשמקדמים אותו ביישובים הערבים, הוא מצליח.
- אנחנו כן רוצים התנדבות, התנדבות זה דבר טוב. ערבים ישמחו על התנדבות.

- כל הנושא הזה, כשמקדמים אותו ביישובים הערבים, הוא מצליח. למשל, בסכנין...
- אבל שוב, כשזה נעשה בתוך עמותה ערבית, בתוך יישוב ערבי בלי הקשר של הטבות, יש לו אפקט מצויין. הוא מצליח. הוא משגשג.

4. ערך עליון חשוב

- נושא ההתנדבות הוא אחד הנושאים המרכזיים. ערך ההתנדבות הוא אחד הערכים המרכזיים.
- אנחנו רוצים לבחון את נושא ההתנדבות כערך חברתי תרבותי..., איך הערך הזה יכול לקבל את הדחיפה הזאת בשביל להפוך לאסטרטגיה של שינוי חברתי והעצמה פנים קהילתית.

5. התנדבות כהתנהגות אזרחית או כאורח חיים

- דיברנו על התנדבות כאורח חיים, התנדבות של משהו שהופך להיות *built in* בתוך החיים של כל אזרח במדינת ישראל.
- החזון שלנו לראות את נושא ההתנדבות, נושא שמאפיין את כל האזרחים שלוקחים אחריות על המקום שהם חיים בו.
- מתנדב הוא אדם פעיל בחברה שלו והוא רוצה שהחברה שלו תהיה טובה יותר. התנדבות זו אזרחות טובה.

6. התנדבות כזכות וכהזדמנות

- אנחנו צריכים לחנך שהתנדבות זו הזדמנות.
- אני רוצה לראות את ההתנדבות כזכות שלי. זכות שלי לתת לקהילה שלי, זכות שלי להיות שותפה בעיצוב פניה של החברה שלי. זכות שלי כאישה, זכות שלי כנערה, זכות שלי כמתנדבת. רק מהמקום הזה. אני חושבת שזוהי זכות של כל אחד מהמתנדבים שלנו... כמה זה באמת זכות להיות מתנדב. מאוד רחוק מלהיות חובה במובן שאתה חייב לעשות את זה.

ב. בצד ה"שלילי" --

7. אסוציאציה עם השלטון והמדינה

- אני חושב שגם המדינה לא תיתן לי להתנדב בכל תחום שהיא תרצה. כי יש תחומים שהם מנוגדים והם בסתירה עם הטוב הכללי שלה. אם אני ארצה, למשל, לעשות איזה פרויקט שיתנגד לפיתוח הגליל בתפיסה הציונית, אז זה מנוגד לכל התוכניות ולכל האינטרסים שהמדינה מציעה.

- מתי זה מפריע? כשעושים את החיבור לשירות הלאומי. החיבור תמיד מעלה אסוציאציות שליליות. (אבל... , כשזה נעשה בתוך עמותה ערבית, בתוך יישוב ערבי בלי הקשר של הטבות, יש לו אפקט מצוין. הוא מצליח. הוא משגשג..)
- קודם כל אם המדינה באמת מעוניינת, שתוציא את זה החוצה, לאזרח את זה...
- האוכלוסייה הערבית מוכנה ורוצה להתנדב. הויכוח על איזה התנדבות היא רוצה, באיזה מסגרת, מי מארגן. על זה אנחנו צריכים לחדד את השאלה.
- צריך להבין את הרקע הזה (המצוקה והטראומה שהערבים נמצאים בה; ר.ג.) כדי להבין את המניעים של ההתנגדות לכל דבר שקשור ביוזמה מהמדינה.
- אם זה היה התנדבות מצד המדינה אני לא הייתי עושה את זה. כשהייתי ילד ראיתי תמיד יש הריסת בתים בכפר שלנו. מי בא להרוס? הצבא, מערכת הביטחון, המדינה.

8. חשד שהיזמה היא "מזימתית"

- יש המון היסוסים ופחדים ושאלות זה בעצם להיכנס לשירות הלאומי בדלת האחורית. האם זה בעצם איזו שהיא אג'נדה של היהודים להביא את זה לערבים...
- כאשר אני קורא את דו"ח ועדת עברי אני רואה שיש משהו [סמוי] כאן של שימוש בכל המנגנון הזה למטרות פוליטיות מסוימות, לשירות הממסד, שאני חושב שזה חלק בלתי נפרד ממדיניות השליטה... אני חושב שיש מטרות סמויות של הממסד בעניין של תנועות ההתנדבות שזה משרת את המדיניות שלו, של המשך השליטה בערבים.
- השאלה היא, באמת, למה היהודים הם אלה שבאים ויוזמים את העניין הזה? למה דווקא בעניין ההתנדבות? ...למה דווקא פה?

9. חשד שהשרות האזרחי קשור לצבא וביטחון

- כל פעם שאנחנו שומעים את המלה התנדבות, אנחנו מתרחקים חמישים צעדים אחורה... רק בגלל שקשרו אותו עם נושא כזה (שרות לאומי או בטחוני) או אחר.
- נא לזכור שמי שאחראי על רוב השירות הלאומי במדינה הוא משרד הביטחון שאיתו אין לי מה לדבר ולכן אי אפשר לדבר על זה כל כך בקלות. זה לא המקום בשבילי. לכן אני לא רוצה. קודם כל אם המדינה באמת מעוניינת... תוציאו את זה משם (ממשרד הביטחון; ר.ג.). שיהיה במשרד החינוך...
- ואני לא רוצה לקשור את זה לחלופה לשירות צבאי. רוב הבעיה היא שפשוט קושרים את זה לשירות הצבאי (את זה אנחנו) לא רוצים.
- מתי זה מפריע? כשעושים את החיבור לשירות הלאומי. החיבור תמיד מעלה... אסוציאציות צבאיות -- לא משנה איזה משרד זה. זה מעורר התנגדות ואטימות, אפילו פנימית.

10. התנגדות לפטרוניות יהודית

- אחת הרגישויות (בחברה הערבית; ר.ג.) שאני רוצה שחברנו היהודים יבינו זה שהפטרוניות הזאת, היהודית, היא נושא מאוד רגיש. תנו לנו, דחפו אותנו, תעודדו אותנו – אבל תנו לנו לבד.
- זה שראובן גל מוביל את כל הסיפור הזה, מייד קופצים על ראובן גל ועל הבק-גראונד שלו, מאיפה בא ומה הוא רוצה. זה שהג'וינט מקדם את זה, מה ליהדות ארה"ב ולהתנדבות הערבית?
- הנקודה הזאת מאוד חשובה: מי מביא את היוזמה הזאת. וכשאני וראובן דיברנו (על ה"שולחן העגול"; ר.ג.) אני מייד אמרתי, גם אם אני אהיה בגודל של ראובן -- יראו את ראובן ולא יראו אותי. כי בפסיכולוגיה שלנו ראובן הוא המייצג של הממסד והפטרון והוא הרוב. וכמה שאני אגביה את הקול שלי ואני אצעק ואני אביא את הקוראן ואני אשבע לכם שזו יוזמה ערבית טהורה... -- אבל אף אחד לא יאמין לזה, כי זו הפסיכולוגיה.
- אני אתחיל מזה שהמדינה היא מדינת היהודים... כשאני מדבר על התנדבות במדינת היהודים, בכפר ערבי בדואי, בחברה ובקהילה שלי... -- יש בעיה... ולכן ההתנדבות היא בעצם אמירה פוליטית שאני אומר אותה מפורשות, שאני רוצה לסייע לקהילה שלי ולחברה שלי מהמקום שלי. אין ספק שיש כאן בעיה מאחר והמדינה ("היהודית") היא המונופול על כל הסיפור.
- הערבים בגדול כן רוצים התנדבות ואל תאמינו לשום דבר אחר. השאלה היא והויכוח, איזה סוג של התנדבות, מי הפטרון של ההתנדבות הזאת??

11. תגובה פוסט-טראומטית לכל מה שקשור למדינה

- אני חושבת שהחברה הערבית נמצאת במצב של פוסט טראומה... אם... היהודים... לא מצליחים להבין את המצוקה ואת הטרואומה והפוסט טראומה שהערבים נמצאים בה, אז יש בעיה...
- אני שומעת בשיחה.. המון אמביוולנטיות, הרבה. מצד אחד אני רוצה שהמדינה תיקח אחריות. מצד שני, יש לי יחסים של אונס ונאנסת עם המדינה הזאת, אז אני לא רוצה...
- ... אבל כשיש קבוצה ערבית ויוזם את זה ד"ר X (ערבי) במרכז, אז גם לא מגיעים (להחלטות, ליוזמות עצמאיות; ר.ג.). וזה לא הנאנסת, סועד, זה הנאנסת שמדברת עם הנאנסות האחרות ואומרות איך אנחנו נצא מהמצב הזה. גם שם אנחנו לא מגיעים.

12. תחושה של חוסר שוויון בסיסי

- אני הייתי מאוד רוצה מנגנון של שירות אזרחי הקשור במדינה אבל במצב אחר. במצב... כשאני מרגיש חלק שווה במדינה הזאת, שהטוב הכללי הזה של המדינה הוא

גם טוב שלי, לא רק של קבוצה מסוימת, שהמדינה לא מנוקֶסֶת על ידי קבוצת הרוב וכאשר אני רוצה לשרת את המדינה, אז אני לא רואה שיש ניגוד אינטרסים מסוים בין הטוב הכללי הזה לבין הטוב שלי.

- לקחתי את הכרזת העצמאות ומגילת העצמאות והתחלתי לקרוא, להסתכל, שוויון, שוויון וכו', בלי הבדל דת, גזע, מין, אין מלים יפות יותר מזה. על פי מגילת העצמאות יפה. חשבת לי ביני לבין עצמי, יחד עם חברים: מקבלים, זו מדינתנו של העם היהודי. קיבלנו... אני אומר את זה ואני יודע מה שאני אומר. הרוב המכריע של האוכלוסייה הפלסטינית הערבית בתוך המדינה, קיבלה שזו מדינתנו של העם היהודי שקיבל הגדרה עצמית. אבל את החלק השני שהיא מדינה של כל אזרחיה, שאני אוכל להשתלב במיעוט הזה, הרוב היהודי עוד לא קיבל... האם הרוב היהודי קיבל אותי כאזרח? עוד לא.

13. חיבור לנושא זכויות/וחובות

- בשנה שעברה אנחנו ארגנו כנס שקראנו לו "התנדבות זו זכות", מהמקום שבכל פעם שמדברים על התנדבות אז מייד צץ הנושא הזה של חובות.
- אני חושב שלהתנדבות אין שום קשר לזכויות וחובות.
- ... אני חושב שיש משהו לא סביר כאן בהגדרת המדינה כמדינה יהודית. אני לא נגד שהמדינה הזאת תהיה מקום שהעם היהודי מממש בו את זכותו להגדרה עצמית. אבל אני גם בעד שהמדינה הזאת תכיר גם בזכויות שלי שזה לא רק המדינה של העם היהודי, ... אבל גם שלי.

ג. בתחום הספקנות --

14. אי בהירות ביחס למטרות

- מהי באמת המטרה בשירות האזרחי? לא יודע להגיד, האם זה עניין השייכות? האם זה לקחת את כל הקהילות ולהכניס אותן להוויה הישראלית הזאת? באמת איזו מטרה זה משרת? אני רוצה לשמוע ולהקשיב ולקבל תשובות מהחברה היהודית.

15. חשדנות לגבי ה"חיזור" היהודי בנושא

- השאלה היא, באמת, למה היהודים הם אלה שבאים ויוזמים את העניין הזה? למה דווקא בעניין ההתנדבות? בכל כך הרבה תחומים יש לנו בעיה בחברה הערבית. אם זה בתעשייה, אם זה בהפקעת אדמות -- ואף פעם לא ראיתי את החיזור האינטנסיבי והעקשני הזה בתחומים אחרים. ... החיזור אחרי התחום ההתנדבותי. רק בשנה האחרונה אני לא יכול אפילו לספור כמה יוזמות מהצד היהודי הגיעו ואמרו, בואו ונבנה קבוצות התנדבות. לא ראיתי בהשוואה לתחומים אחרים, לא ראיתי אף פעם משהו כזה. ... למה דווקא פה?

- אבל אני חושבת שהחיזור של היהודים בנושא הזה הוא לא פחות חיזור מנושאים אחרים שהיהודים שותפים לנו בכל מיני דברים שמחזרים.
- ואני לא חושבת שיש יהודים פה שיש להם איזה אג'נדה נסתרת. אני לא חושבת שכל יהודי שרוצה לדבר אתי על מה שקורה, אז יש לו איזה אג'נדה נסתרת או שהוא מחזר, או שיש לו משהו שאני לא מבינה אותו. אני חושבת שאנחנו היום מספיק חזקים במיעוט הערבי שנוכל לזהות מי היהודי שיש לו אג'נדה.

ד. בתחום המבוכה וחולשת המנהיגות--

16. מבוכה וחוסר כיוון בחברה הערבית

- האמת שאין לאנשים תשובות. מתחולל ויכוח בחברה הערבית על כל הנושאים. אחד הנושאים זה התנדבות. אולי הוא נושא קטן, אבל מתחולל ויכוח בקרב החברה הערבית בישראל על השאלה איזו חברה אנחנו צריכים...
- במצב מסוים נובע מתסכול שהאוכלוסייה הערבית כבר הרבה שנים אין לה תשובות להרבה שאלות וזה מצטבר ומצטבר ומטען המרירות הזה מתפוצץ.... אני קורא לזה המיכל שדולף, המיכל של האוכלוסייה הערבית מתחיל לדלוף.
- לאן אנחנו הולכים? מה אנחנו רוצים? ... מאחר ואין את היוזמה הזו ואף אחד לא מצליח לעמוד, אין לו את האומץ להציג יוזמה בנדון...
- אז איפה התפקיד שלנו? איפה המקום שלנו? היהודים לא שם. או שאנחנו גם התחלנו... לסבול מהפרנויה שרודפים אחרינו בכל מקום. גם כשאנחנו יושבים לבד, אז היהודים בחדר.
- הבעיה שלי, זה שאם היהודים לא שם, אנחנו לא מנהלים דיון אמיתי בנושא הזה. אנחנו לא לוקחים אחריות על הנושא הזה.
- מה שכן, אנחנו כן רוצים שהחברה הערבית, ההנהגה הערבית, תצא בעמדה, תפסיק עם ההיסוס הזה..

17. חולשת המנהיגות הערבית

- אנחנו צריכים להודות שהפוליטיקה הערבית בגדול היא פוליטיקה מגיבה והיא לא פוליטיקה יוזמת. אחת הבעיות היא שאנשים מפחדים ליזום ולהגיד: כך צריך לעשות. אחת הבעיות שאנשים, ההנהגה בגדול, היום מתעסקת באיזו חברה אנחנו צריכים. לאנשים האלה אין תשובות.
- למרות שיש אנטגוניזם -- אולי אפילו מוצדק -- למשטרת ישראל בעקבות אירועי אוקטובר, זה לא מונע מששת אלפים מתנדבים ערבים להצטרף לשיטור הקהילתי שזה, מבחינתה של ההנהגה הערבית, הרבה יותר מידי ללכת לקראת המדינה, הממשלה והממסד הישראלי. ששת אלפים מתנדבים בעשרות כפרים ויישובים ערבים!!

- אם זה מה שמפריע לכם אז בואו אתם תיזמו משהו. מדוע האוכלוסייה הערבית, מדוע הנהגת האוכלוסייה הערבית, לא יוזמת בעצמה אלטרנטיבה לכל הסיפור הזה של ג'וינט, או של ראובן גל, ושל ושל...
יש לנו שתי פתרונות. אחד משניים: א' – יוזמה, צריך תוכנית אסטרטגית, מבוססת על יוזמה של המנהיגות הערבית הקיימת... (אבל) אנחנו בורחים מאחריות. עדיין אין למנהיגות הערבית תוכנית אסטרטגית לאן אנחנו הולכים. מה אנחנו רוצים...

5. דיון והשלכות

מטרת עבודה זו, כזכור, הייתה לבחון את נושא תפיסת הזכויות והחובות האזרחיות, בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל, מתוך אספקלריית השרות האזרחי-לאומי.

כחומר גלם אמפירי (Data) הבאנו את דברי המשתתפים בשולחן העגול וכן סקרנו שינויים ומגמות בעמדות של הצבור הערבי ביחס לשרות האזרחי. במיוחד התעכבנו והצבענו על פרסומים והתבטאויות בנושא זה של המנהיגות הפוליטית הערבית בחדשים האחרונים, כפי שמופיעים בעיתונות הכתובה והאלקטרונית.

מניתוח החומרים הללו מסתמן, **שסוגיית הזכויות והחובות** איננה בהכרח זו שמהווה את המכשול העיקרי, או מעוררת את הקושי העיקרי, בעמדת הצבור הערבי, או מנהיגיו, בנושא השרות האזרחי: הטענה שהושמעה בהתחלה – "איננו צריכים למלא חובות נוספים כדי לקבל את הזכויות המגיעות לנו כאזרחי המדינה הזו" – איבדה הרבה מכוחה. הסיבה לכך נעוצה, כנראה, בחולשת הטיעון בשני צדי המשוואה: גם בצד החובות (העובדה שהשרות האזרחי הינו באופן ברור התנדבותי מרוקנת את הטענה מתכנה); וגם בצד הזכויות (מסתבר שהשרות האזרחי מעניק, אכן, הטבות ותגמולים, אך לא זכויות אזרחיות ממשיות).

נכון הוא שגם הענקת הטבות ותגמולים על ידי המדינה למי שתורם יותר לחברה – עשויה לעורר מחלוקת ותהייה: האם מידת התרומה לחברה היא קנה מידה צודק ואמיתי לאבחנה (בין מקבלי ההטבות לאלו שאינם), או שאין היא אלא הסוואה לקנה מידה פסול? יהיו שיטענו, כי מאחורי ההתניה של השרות בצבא מסתתרת למעשה הפליה מוסוות על רקע לאומי; כהוכחה לכך יצביעו על מקרים בהם יהודים, שלא שרתו בצבא, זוכים גם הם באותן הטבות⁴⁴.

הרמזים ה"עבים" אודות הדרוזים (אותם הבאנו בפרק 'ביטויי ההתנגדות'), מצביעים במפורש על כך שגם בעיני הערבים קנה המידה הזה איננו אובייקטיבי לחלוטין.

ואולם מנגד, יכולה יוזמת השרות האזרחי לפתור טענה אחרת שהייתה שכיחה בצבור הערבי -- על כך שמסלול השרות למדינה שמקנה, כאמור, הטבות ותגמולים, היה חסום וסגור בפניהם ולפיכך מנע מהם את השוויון הרצוי. פתיחת השרות האזרחי בפני כל צעירה וצעיר ערבי, לכאורה מבטלת את ההפליה הזו. ואכן, הביטויים שהושמעו לא מעט ב"שולחן העגול" ובפורומים אחרים⁴⁵, על ההתנדבות כזכות וכהזדמנות – מחזקים מגמה זו.

סוגיית הזכויות והחובות, אם כן, איננה זוכה להארה משמעותית דרך אספקלריית הדיון בנושא השרות הלאומי – גם אם היא מקבלת שם תהודה קולנית. העלאת הטיעון הזה כנימוק להתנגדות עקרונית להשתתפותם של צעירים ערביים בשרות האזרחי מתגלה יותר כרטוריקה דמגוגית, מאשר טענה משכנעת, מעוגנת עובדתית. ואמנם, יש לציין, שבנאומים ובמנשרים האחרונים (החל מאוגוסט 2007, אז פורסמה, בתרגום לערבית, החלטת הממשלה המפרטת את כל אפיוני השרות האזרחי) – כמעט ונעלמה לגמרי הרטוריקה הזו.

לעומת זאת, נראה שהניתוח באמצעות אספקלריית הדיון בשירות האזרחי העלה במלוא עצמתה סוגיה אחרת שנראית כמחסום בעייתי בעיני הציבור הערבי, והיא **סוגיית ההזדהות עם המדינה** ובעיקר ראיית המדינה כ"יהודית", גם אם "דמוקרטית".

לא במקרה פתחנו את דיוננו בנושא המורכב של הגדרת מדינת ישראל כ"מדינה יהודית ודמוקרטית". ה'חיבור' (linkage) הזה הינו המפתח להבנת הבעייתיות העמוקה ביחסי יהודים וערבים בישראל ובעצם – גם להבנת תפיסת הזכויות והחובות בעיני הערבים.

המרכיב ה"דמוקרטי" בהגדרת המדינה מחייב, מעצם הגדרתו, שוויון מלא בין כל אזרחי המדינה. ואכן, גם בקרב הציבור היהודי יהיו רבים שיטענו שאין זה דמוקרטי למנוע זכויות אזרחיות שוות (להבדיל מזכויות קולקטיביות-לאומיות) מפרטים השייכים לקבוצת מיעוט אתני ולאומי. יותר מכך: ישנם קולות עקביים מאד בציבור היהודי, שטוענים בעקשנות שאם רק יפתחו בפני אזרחי ישראל הערבים הזדמנויות שוות למוביליות כלכלית, פוליטית וחברתית ויוצעו להם משאבים שווים בתחומי הפיתוח, החינוך, התעסוקה וכד' – או אז ייקל עליהם להזדהות עם המדינה ואפילו להסכים עם הגדרתה כ"יהודית". בין הדוחפים (יהודים וערבים כאחת) את יישום רעיון השירות האזרחי על הצעירות והצעירים הערבים ישנם רבים הרואים בזאת את תרומתה העיקרית של המסגרת החדשה.

יש לציין עם זאת, שמנגד נשמעים הקולות – החזקים באותה מידה, לפחות – הן בציבור היהודי והן בתוך הממסד השלטוני, שמעלים את הספק והחשד הבאים: האם יהיה זה נכון ומוצדק לפעול להשגת שוויון מלא לאזרחים הערביים על אף העובדה שרובם אינם מוכנים להעניק לגיטימציה לאופייה היהודי של המדינה? לכאורה, ממשיך הטיעון הספקני-חשדני, הענקת שוויון מלא למיעוט הערבי – במיוחד בתחום החינוך, טיפוח מוסדות הדת וחופש הביטוי וההתארגנות – משמעה העצמת הזהות הערבית-לאומנית עד כדי יצירת איום לעימות עתידי בעל אופי אלים.

ומה הלוך הדעות בעניין זה בקרב הציבור הערבי?

הטענה הרווחת היא שהקושי שחשים בו ערביי ישראל איננו בעצם הגדרתה של מדינת ישראל כיהודית-דמוקרטית, אלא בשימוש שנעשה בהגדרה זו להפליה מדינית וממסדית עקבית נגד האוכלוסייה הערבית. כמשתמע מהדוגמא שנותן ח'מאייסי: "כשפקיד במנהל מקרקעי ישראל אינו מקצה קרקעות לצורכי פיתוח של האוכלוסייה [הערבית], ומסביר את מעשיו בכך שהוא כביכול שומר על המדינה היהודית הדמוקרטית, מתגלה הבעיה בכל עצמתה"⁴⁶. תחושת הפליה זו היא שמובילה לעמדה הערבית השכיחה כלפי סוגיית הגדרת המדינה: כל עוד לא מומש במלואו המרכיב ה'דמוקרטי' בהגדרה – כלומר שוויון מלא – לא יהיו הערבים מוכנים להכיר ולכבד את המרכיב ה'יהודי' שבה. במילים אחרות: רק לאחר שהמדינה תממש שוויון זכויות לאוכלוסיה הערבית, יסכימו הערבים לתת לה את הלגיטימציה כמדינה יהודית⁴⁷.

בין אם הדברים נאמרים מתוך התרסה, חשדנות, או ספק (יהודים): "איך נהיה כלפיכם יותר דמוקרטיים", כאשר אתם מנצלים זאת כדי להיות יותר "אנטי-יהודיים"? ערבים: "איך נוכל לקבל את מרכיב ה'יהודית', כאשר אתם אינכם מכבדים את מרכיב ה'דמוקרטי' (כלפינו)? ובין אם נאמרים בלשון של התניה (ערבים): "אם תהיו איתנו יותר דמוקרטיים" – יקל עלינו לקבל יותר את "יהדותכם"; יהודים: "אם תתנו לגיטימציה ל'יהודית' – יקל עלינו להיות אתכם יותר דמוקרטיים" – בשני המקרים הופכת הדיאלקטיקה הזו לדילמת מעגל: כל צד מרגיש שיהיה מוכן להגמיש את עמדתו ולקבל יותר את זולתו – אם וכאשר הצד השני יגמיש את עמדתו שלו ויתקרב ליריבו.

ל"תקיעות" (Stalemate). דרך פתרון אפשרי אחת היא לנקוט ב'יחסים הנקבעים על-ידי עצמי' (Reflexively determined relationship): "אני אנקוט כלפי האחר בהתנהגות מסוימת – משום שזה כדאי/רצוי/נכון בשבילי"⁴⁹. כך יוכל הערבי לאמר: "אני אשלים ואקבל את הגדרת המדינה כיהודית ודמוקרטית – כי בסופו של דבר זה מועיל לי". והיהודי: "אני אנקוט בכל הצעדים למתן שוויון מלא לערבים – כי בטווח הארוך זה יפעל לטובתי וכי זה תואם את ערכי ואמונותי". כמו בדילמת האסיר – ובתורת המשחקים בכלל – ההתנהגות המשתלמת היא זו שנובעת מן האינטרס האישי שלי' משיקולים אינטרסנטיים, לא אלטרואיסטים – ובלבד שאיננה "בוגדת" בצד השני.

יחסי הערבים והיהודים במדינת ישראל אינם משחק. יש להם משמעות מעשית ביותר בחיי היום יום של שני הצדדים והשלכותיהם עשויות להגיע לשפיכות דמים – כפי שאכן קרה באירועי אוקטובר 2000 – ולמלחמת אזרחים בעתיד. מניעת הסכנה הזו מחייבת מאמץ אדיר. היטיבו לנסח זאת מחברי דו"ח ועדת אור:

"קיום יחדיו מציג תביעות שאינן קלות לשני הצדדים. על האזרחים הערבים לזכור, כי ישראל מהווה את התגשמות כיסופיו של העם היהודי למדינה משלו, מדינה יחידה שבה היהודים הם הרוב. במקביל, על הרוב היהודי לזכור, כי המדינה אינה יהודית בלבד, אלא גם דמוקרטית. על הרוב להבין, כי האירועים שהפכו את הערבים למיעוט במדינה היו בעבורם אסון לאומי, וכי השתלבותם במדינת ישראל היתה כרוכה מצידם בקורבנות כואבים. הוועדה עמדה על הצורך למצוא דרכים לחיזוק תחושת ההשתייכות של האזרחים הערבים למדינה, בלי לפגוע בהשתייכותם של אזרחים אלה לתרבותם ולקהילתם".⁵⁰

נספחים

- נספח מס' 1: לקט מאמרים מהעיתונות הערבית בנושא השירות האזרחי
- נספח מס' 2: מנשר מטעם ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל
- נספח מס' 3: דברי ח"כ אברהים צרצור
- נספח מס' 4: הזמנה ל"שולחן עגול"
- נספח מס' 5: תמצית דברי המשתתפים במפגש "השולחן העגול" בנושא "השרות האזרחי"

נספח מס' 1

לקט מאמרים מהעיתונות הערבית בנושא השירות האזרחי

(נאסף ע"י פאדי עיאדאת)

1. מאמר באתר האינטרנט "בוקרא" מיום 21.12.06

עצומה אלקטרונית נגד השירות האזרחי

הקואליציה הצעירה נגד השירות האזרחי מחתימה עצומה אלקטרונית נגד היוזמה לשירות לאומי/אזרחי, העצומה קיבלה הדים חיוביים בקרב הצעירים מהיום הראשון לפירסומה ותמיכה רחבה מהמפלגות והעמותות הערביות כמו: חד"ש, ש"ב, בני הכפר, עמותת בלדנא, איתג'אה, עמותת נשים נגד אלימות, חיפה הצעירה, איעלאם, סיוואר.

בעצומה מוזכרים תשע סיבות מרכזיות המהוות רקע להתנגדות ליוזמה כמו: המשוואה לקשור את הזכויות בחובות, ישראליות תמורת גיוס, השירות האזרחי הוא רק הקדמה לשירות צבאי. "אנו משוכנעים כי התנגדותנו לפרויקט השירות, הן הצבאי והן הלאומי או האזרחי היא עמדה תרבותית ואחריות גדולה וגורלית, לא רק לעצמנו אלא לכל עמנו והדורות הבאים ולאדם הפלסטיני ואישיותו שאנו עובדים לגבש כאישיות חופשית גאה" נכתב בעצומה.

עוד נאמר בעצומה: "אנו מתנגדים לקשור החובות בזכויות. מקור האפליה נגד הציבור הערבי לא היה קשור מעולם בחובות למדינה. אלא שמקורה נעוץ באפליה הממסדית הנמצאת בלב ליבה של מדינת ישראל. הממסד השתמש במשוואה של "חובות אל מול זכויות" בכדי להצדיק את גזענותה ומדיניותה המפלה של המדינה".

"הסטוריית יחסינו עם המדינה מאז 1948 הוכיחה כי כל הישג לציבור שלנו בא רק לאחר מאבק ציבורי, וכי המציאת בה אנו חיים היא כתב אישום והרשעה למדינת ישראל בהיותה מדינה גזענית. דרך המאבק הקולקטיבי והקמת המוסדות הלאומיים הוא הבסיס לכל הישג עתידי".

הקבוצה קראה לכל יחידות עמנו לחתום על העצומה ולהצטרף למאבק.

www.momken.org/civilservice.php

מאמר מאתנו אתר:

וועדת המעקב העליונה מתנגדת לפרויקט השירות האזרחי

וועדת המעקב החליטה להתנגד להחלטות האחרונות של "וועדת עברי" לגיבוש רשות מיוחדת לכפיית "השירות האזרחי" על הערבים.

בישיבה, שהתקיימה בשלישי שעבר במשרדי הוועדה בנצרת, נכחו מזכירי ונציגי רוב ההמפלגות והתנועות הפוליטיות המייצגות את הציבור הערבי.

הוועדה דנה בסוגיית הנסיונות התחדשים של הממסד הישראלי לכפיית מה שנקרא "השירות האזרחי" על בני הציבור הערבי.

הוועדה החליטה על התנגדותה הנחרצת לכל צורה כלשהי של "השירות האזרחי" במגוון שמותיו וצורותיו הקוסמטיים כמו "הלאומי" או "האזרחי" שסובבות סביב ציר השירות הצבאי החובה והתנדבותי. כמו כן, מתנגדים להתניית השירות הזה בזכויות ובשיוויון ומגדירים אותה כנסיונות רשמיות ממסדיות לחדירת חברתנו והמסתת הזרות התרבותית והלאומית של הציבור הערבי.

כמו כן החליטה הוועדה להתנגד להקמת הרשות המיוחדת לכפיית "השירות האזרחי", שהוקמה לאחרונה למרות התנגדותם של מנהיגי הציבור הערביים, וזאת כי עמדתם של המנהיגים הערבים היא "קיצונית", כפי שהגדירה וועדת עברי.

הוועדה מתנגדת לכל צורה של איום והפחדה של הציבור הערבי ומנהיגיו. כמו כן, הזהירה מפני "הפיתויים" ואשליית "ההטבות", שמנסה הממסד לקשור במה שהוא קורא לו "השירות האזרחי".

ועל כן החליטה הוועדה לנקוט בצעדים הבאים:

- יצירת התנגדות עממית לפרויקט על ידי תכנון סדרת פעילויות תקשורתיות, תרבותיות ועממיות, במיוחד בקרב הצעירים והתלמידים, בחודשים הקרובים. זאת להעלאת הנכונות לעימות אל מול הפרוייקט.
- הכנת עצומה כוללת שתשמש כסימוכין קולקטיבי ופרטי לציבור הערבי בעימות מול הפרוייקט הנקרא "שירות אזרחי".
- עריכת מסיבת עיתונאים, בזמן הקרוב ביותר, בהשתתפות מנהיגי ציבור, בכדי לענות יחדיו על החלטות "וועדת עברי".
- עריכת כנס ציבורי, במאי הבא, שיהיה חלק מסדרת פעילויות נגד הפרוייקט.

3. עיתון "כל אלערב" - 15.12.06

נכתבה ידיעה על מינוי ד"ר ראובן גל כפרוייקטור הרשות לשירות אזרחי. קורות חייו של ד"ר גל בשנים האחרונות (במכון כרמל והמועצה לביטחון לאומי), דבריו של איימן עודה כפי שהוצגו בראיון ב"הארץ" מה- 14.12.06. באותו יום פורסמה ידיעה על "יום עיון בכפר יאסיף נגד שירות "בצבא הכיבוש" או "השירות הלאומי".

תנועת הנוער הקומוניסטי אירגנה יום עיון סביב סוגיית השירות הלאומי, והתנגדות לשירות חובה בשורות צבא הכיבוש. ביום עיון השתתפו העיתונאי הישאם נפאע מבית ג'ן, אחד מהסרבנים הדרוזים הבולטים, שסירב להתגייס לשירות צבאי, ואורי עברון הסרבן היהודי ששוחרר לפני כחודש מכלא צבאי ועשרות צעירים.

"... נפאע הביע את התנגדותו לא רק לשירות הצבאי לערבים אלא לכל השמות שהממסד הישראלי מנסה לייפות, פעם קוראים לכך שירות לאומי ופעם שירות אזרחי. "אני מגדיר אותו פח שהמדינה מנסה להפיל בו את הצעירים הערבים, וזה יהיה ראשיתו של תהליך גיוס צבאי חובה" אמר העיתונאי נפאע. נפאע התנגד לרעיון שלקבלת זכויות נדרשות גם חובות ואמר: "ישראל באה אלינו ולא אנו אליה". נפאע התייחס לזעמו על הדרכים שמשתמש בה הצבא לשיווק רעיון הגיוס בתוך בתי הספר ותיאר אותה כ"סחורה מזוייפת שמטרתה לחטוף את צעירינו ושילובם בשורות השירות הלאומי". נפאע התייחס לנחיצותה של ההתנגדות הציבור הערבי לתכניות והתסריטים הללו בדרכים החוקיות. כמו כן סיפר הסרבן אורי עברון על התנסותו בכלא הצבאי והדגיש את התנגדותו למדיניות הכיבוש שצה"ל מבצע בעם הפלסטיני. ואמר כי מדינת ישראל רוצה שתעיריה יסתכלו על העם הפלסטיני דרך קנה הרובה בלבד.

נספח מס' 2

מנשר מטעם

ועדת המעקב העליונה לענייני הערבים בישראל

ספטמבר 2007

**אשמור על זהותי הלאומית ואלך ללמוד או לעבוד במקצוע מכובד ובניית עתידי - במקום
"השירות האזרחי" בחסות משרד הביטחון הישראלי.**

אל תרשו להם להטעות אתכם ולהפקיע את עתידכם!

ממשלת ישראל יצאה לאחרונה בפרויקט שלה החדש-ישן תחת השם "השירות האזרחי", והקימה "מנהלת" לביצוע "תוכניתה" (במובן "מזימה"; ר.ג.) ובישרה לנו שתתן לנו זכויות מלאות בתמורה לשירות הזה.

והאמת היא, שכל צעיר וצעירה מבני עמנו יודע בדיוק שהמכשול היסודי מול קבלתנו את השוויון בארצנו היא גזענות המדינה שמגדירה את עצמה כמדינת היהודים, ואנו יודעים שהמדינה מפלה בין היהודים לבין חלקים מבני עמנו אשר משרתים בשירות צבאי ונהרגים במלחמות, אז איך לא תפלה נגדנו גם אם עשינו את "השירות האזרחי"?

והמקומם עוד יותר שהשירות המוצע נתפר במשרד הביטחון ומי שעוקב אחרי ביצועו היא "המועצה לביטחון לאומי"!! ומי שמשרת בשירות הזה מקבל תעודות ממשרד הביטחון!! ולאחר כל קשרי ידידות הנפש הזו בין צעירינו לבין "הביטחון הישראלי" כמה נשאר על מנת להתגייס לצבא ישירות!?

צעירים וצעירות,

הקמת "המנהלת" הנזכרת, היא ניסיון מאוס חדש לחטיפתכם מזרועות עמכם, ושיבוש האישיות שלכם. כל הניסיונות הקודמים להפיל אתכם בבועה הזו נכשלו. רוב מוחץ של הגיל הצעיר דחה ודוחה את "המארב" שנקרא "השירות האזרחי" -- לאחר שהשם הקודם שלו היה "שירות לאומי" – הישראלי. ורבים מהם בחרו בלימודים באוניברסיטאות, ואחרים בחרו בלימוד מקצוע ואחרים הצטרפו לעבודה מכובדת. הממסד השולט רוצה לנסות אתכם, לאחר שנכשל בו עם הדורות הערבים הקודמים, אשר נקטו בעמדת מאבק ולאומיות והגנו על קיומנו וכבודנו. הדורות ההם גילו את המרמה הגדולה ב"מארב" והנזק הגדול על חיינו ועתידנו אם היו מקבלים את זה. לכן חייבים לשמור על עמדת הכבוד.

מדינת ישראל הפקיעה רוב אדמותינו וממשיכה להפקיע ומשתדלת למחוק כפרים שלמים, כפי שקורה בנגב, והפקיעה את הנטעים שלנו והחקלאות שלנו ובונה עליה התנחלויות שלימות, ולא מציעים לנו אלא הפירורים. האם נקבל להיות עבדים בממסד מהסוג הזה? עבד הוא מי שמקבל את "השירות האזרחי", ומוותר על עמדתו הלאומית והמוסרית. הבנאדם החופשי הוא שמחזיק

בכבודו ומקבל את זכותו בכבוד, בראש מורם, ובמאבק -- היא הדרך הקצרה והמכובדת לקבלת הזכויות.

צעירות וצעירים,

תדעו לכם ש-35 היישובים הראשונים המוכים באבטלה מתוך 37 הם כפרים ערביים! וש-60% מהילדים העניים בישראל הם ילדים ערבים! וכל כל זה כתוצאה מההפליה הלאומית. האם לאחר כל זה רוצים שהצעירים שלנו ישרתו בעבודות?! בעבודה "ההתנדבותית" מטעם משרד הביטחון הישראלי?! ויותר מזה הם רוצים שהמשרת במסגרת "השירות האזרחי" שישרת בחינם במקום פקידה בספריה בכפר שלנו או במועצה המקומית או בבית הספר?! וכך זורקים עשרות של צעירים וצעירות אל מחוץ למסגרת העבודה?

אנחנו לא נגד העבודות ההתנדבותיות, אנחנו תומכים בהם, ועשינו אותם בעבר ומוכנים לעשות אותם תמיד. אך הסתירה היא כשמתנדבים במסגרת לאומית (ממשלתית; ר.ג.) לשירות כפרינו וערינו והממסד השולט מסית נגדנו ומציק לנו!?

צעירות וצעירים,

מבטיחים לתת לכל משרת שכר בסך 600 ₪ בחודש! ועזרה ב"משכנתא" בסך 7400 ₪ (כהלוואה שחייב להחזיר אותה תוך 30 שנים בריבית 4%). האם אתם לא חושבים שהם רוצים להרחיק אתכם מהלימודים באוניברסיטאות ומהמקצוע -- בתמורה לעלות זולה!

יותר טוב שנלמד באוניברסיטה או נלמד מקצוע או שנצטרף לכל עבודה מכובדת -- במקום לשוטט ולעבוד בעבודות ובמקום להתחבר למשרד הביטחון שידי ורגליו מגואלות בדם עמנו הפלסטיני האמיץ.

"השירות האזרחי" -- או יותר נכון שירות "הלאומיות הישראלית" המכוער -- הוא מקום לצעירים הנכשלים והמכוערים לאומית ומוסרית. אבל הלאומניים (האמיתיים) בונים את עתידם ע"י ההשכלה והעבודה ומתגייסים במסגרות לאומיות (ערביות; ר.ג.) להתנדב ולהיאבק לטובת סוגיות עמם וחברתם.

בברכה,

ועדת הפעולה נגד "השירות האזרחי" וכל סוגי הגיוס.

נספח מס' 3

דברי ח"כ אברהים צרצור

שיח ח"כ אברהים עבד אללה: "השירות הלאומי/אזרחי מדרון מסוכן. לא צריך להסתפק בעימות בכרוזים, אלא בתכנון ובהמצאת תחליפים וגיוס הצעירים נגד המזימה הממשלתית..."

דוֹבָר הרבה לאחרונה על אפשרות התגייסות האזרחים הערבים בתוכניות השירות האזרחי, ולשם כך הוקמה במיוחד מנהלת לביצוע המזימה אשר מהווה התגרות מסוכנת לקיום ולזהות הערבית בישראל.

ובנדון אמר השיח אברהים עבד אללה: "משרד הביטחון עומד מאחורי המזימה הזו וללא שום ספק ולאחר לימוד מדוקדק של הפרויקט, שעבר לשלב שנחשב למסוכן ביותר, מנצלים את המצב הקשה אשר חי בו הצעיר הערבי בגלל מדיניות הלחץ אותה מבצעת ישראל על המיעוט הערבי בכל המישורים. המשרד התוקפני, ניסה לכנס לקו בצורה גסה ע"י מה שפורסם בחלק מהתקשורת הערבית ממודעות לא מסתירה קריאתה לגיוס הצעירים הערבים בתמורה לפירורים לא משמינים ולא משביעים" ..

והדגיש: "זכותנו לחשוד בממסד הזה, אשר הוכיח לאורך ההיסטוריה שהיה בריון ביחסיו עם האוכלוסייה הערבית במשך ששים שנה, ולא מתקבל על הדעת שהוא עשה מהפך באופן משמעותי בבת אחת. ללא שום ספק שמטרת הפרויקט הזה היא לקרוע את דור הערבים הצעירים מהנאמנות השלימה וההשתייכות הצודקת לחברתם

الشيخ النائب إبراهيم عبد الله: " الخدمة الوطنية / المدنية منزلق خطير يجب ألا نكتفي في مواجهته بالبيانات، ولكن بالتخطيط ووضع البدائل وتعبئة الأجيال ضد المخطط الحكومي... "

كثير الحديث مؤخراً عن إمكانية إنخراط المواطنين العرب في برامج الخدمة المدنية ، وقد أقيمت لهذا الغرض خصيصاً مديرية لتنفيذ هذا المخطط الذي بدأ يشكل تحدياً خطيراً للوجود والهوية العربية في إسرائيل .

في هذا السياق قال الشيخ إبراهيم عبد الله : " تقف وراء هذا المخطط وزارة الدفاع والتي لا شك لدينا بعد دراسة متأنية للمشروع ، في أنها انتقلت لمرحلة تعتبر الأخطر على الإطلاق مستغلين الأوضاع المأساوية التي يعيشها الشاب العربي بسبب سياسة التضييق التي تمارسها إسرائيل على الأقلية العربية وفي جميع النواحي . لقد حاولت هذه الوزارة العدوانية الدخول على هذا الخط بشكل سافر من خلال ما عمدت إلى نشره في بعض الصحف العربية من إعلانات لم تخف فيها دعوتها إلى تجنيد الشباب العرب مقابل فتات لا يسمن ولا يغني من جوع . " ..

وأكد أن : " من حقنا أن نسيء الظن بهذه المؤسسات الذي أثبت تاريخها أنها كانت الأشرس في تعاملها مع الأقلية العربية على مدى ستين عاما ، فلا يمكن أن نقبل عقلا أنها انقلبت كل هذا المنقلب دفعة واحدة . لا شك في أن هذا المشروع

ולייחודם, ולעבוד במקום זה על הצטרפותם לחברה שדוחה את שוויונם ומגדירה את עצמה כמדינת העם היהודי, ומחוקקת באופן מתמשך חוקים שמגדילים את מדיניות ההפליה הגזענית כלפי הערבים..."

והוסיף: "לא נסתר מאיש שהמדיניות הישראלית הגבוהה שואפת באופן מתמשך וקבוע לקבוע את ההתנגשויות הפנימיות במגזר הערבי ע"י פירור המפורר, וחלוקת המחולק, אך הדור הערבי הצעיר מודע שהמכשול העיקרי מול קבלת השוויון בארצנו הוא גזענות המדינה אשר מגדירה את עצמה כמדינת היהודים, ולראיה מצבם של המשרתים בצבא הכיבוש מהערבים פרסם (לגנאי) הזיוף והשקר שלהם..."

והזהיר יו"ר התנועה האסלאמית ויו"ר הרשימה המאוחדת והערבית לשינוי: "שהשירות הלאומי/אזרחי הינו מדרון מסוכן שלא צריך להסתפק בעימות בכרוזים, אלא בתכנון ובהמצאת תחליפים וגיוס הצעירים נגד המזימה הממשלתית."

וקרא לממשלה: "להסיר את ידה מעל הדורות הערבים, גם אם היא טוענת שכול הפרויקט קם על עקרון ההתנדבות, ושתשאיר את הנושא בכללותו למוסדותינו הלאומיים, הם שיקבעו איך יראה, כמו גם הפילוסופיה וההשלכות שלו, בצורה עצמאית, רחוקה מכל קשר עם הממשלה או בשליטת המדינה מקרוב או מרחוק."

يهدف إلى سلخ الأجيال العربية الشابة من الولاء الخالص والانتماء الصادق لمجتمعهم وخصوصياتهم ، والعمل بدلا من ذلك على دمجهم في مجتمع يرفض مساواتهم ويعرف كياته كدولة الشعب اليهودي ، ويسن بشكل دائم قوانين تزيد

في سياسة التمييز العنصري تجاه العرب. ...

وأضاف : " لم يعد يخفى على احد أن السياسات العليا الإسرائيلية تسعى بشكل دائم ومستمر إلى تكريس حالة الاشتباك الداخلي في الوسط العربي من خلال العمل على تفتيت المفتت وتجزئة المجرأ ، إلا أن الجيل العربي الشاب يعلم تمام العلم أن العائق الأساسي أمام نيلنا المساواة في وطننا هو عنصرية الدولة التي تُعرّف نفسها بدولة اليهود، ولعل في أوضاع من يخدمون في جيش الاحتلال من العرب ما يفضح زيفهم وكذبهم . "

ونبه رئيس الحركة الإسلامية ورئيس القائمة الموحدة والعربية للتغيير إلى : " أن الخدمة الوطنية / المدنية منزلق خطير يجب ألا نكتفي في مواجهته بالبيانات، ولكن بالتخطيط ووضع البدائل وتعبئة الأجيال ضد المخطط الحكومي. " . ودعا الحكومة إلى : " رفع يدها عن الأجيال العربية حتى وإن ادعت أن المشروع برمته يقوم على مبدأ التطوع ، وأن تترك هذا الموضوع برمته لمؤسساتنا الوطنية تحدد شكلياته وفلسفته وأبعاده بشكل مستقل بعيدا عن أية صلة بالحكومة أو هيمنة للدولة من قريب أو بعيد . "

נספח מס' 4

"שולחן עגול"

הנך מוזמן בזאת להשתתף ב"שולחן עגול" באוניברסיטת תל-אביב, בנושא :

תפיסת נושא הזכויות והחובות של אזרחי ישראל הערבים
באספקלריית רעיון השרות האזרחי.

הזמנה זו הינה יוזמה משותפת של ד"ר ראובן גל, המשמש כעמית מחקר בביה"ס לממשל ולמדיניות באוניברסיטת ת"א בראשותו של פרופ' יוסי שיין וגב' אמל אלסאנע אלחג'וג', מנהלת אג'יק במכון הנגב לאסטרטגיות של שלום ופיתוח, בבאר-שבע.

מטרת ה"שולחן העגול" היא לקיים דיון פתוח וענייני בנושא הנ"ל (ראה דברי רקע בדף הנלווה), בהשתתפות נציגים מכל קשת הדעות בנושא (ראה רשימת המוזמנים, במצורף).

הדיון הינו חלק מעבודת המחקר של ד"ר גל (במסגרת קרן מענקי המחקר ע"ש ריצ'ארד ורודה גולדמן) וכן המשך הדיון הרעיוני, בהובלת אמל אלסאנע, בנושא ההתנדבות בחברה הערבית (שתחילתו בשני כנסים, ב-2004 ו-2006, שיזמה אג'יק לצורך הצגת מודל "אוהל המתנדבים"). אופי הדיון, אם כן, הוא אקדמי ועיוני ודברי המשתתפים בו ייצגו את דעותיהם האישיות בלבד, ללא כל מחויבות מוסדית, אירגונית או פוליטית.

ה"שולחן העגול" יתקיים ביום ד', 29/11/06, בין השעות: 15:00-17:30, בחדר 527, קומה 5, בנין נפתלי, באוניברסיטת תל-אביב.

הזמנה זו הינה אישית. הפניה אליך הינה אישית ונעשתה מתוך הכרה שתרומתך לדיון זה הינה משמעותית וחשובה. אנו תקווה שתענה/י להזמנתנו זו, המשותפת, ותתרום/י לדיון חשוב זה. אנא אשר/י קבלת ההזמנה ואפשרותך להשתתף ב"שולחן".

בברכה,

גב' אמל אלסאנע אל חג'וג'
מנהלת אג'יק
מכון הנגב, באר שבע

ד"ר ראובן גל
ביה"ס לממשל ומדיניות
אוניברסיטת תל-אביב

דברי רקע

"מדינת ישראל...תקיים שוויון חברתי ומדיני גמור לכל אזרחיה, בלי הבדל דת גזע ומין..." זהו אחד העקרונות המרכזיים המופיע בהכרזת העצמאות, המסמך המכונן של מדינת ישראל. בהמשך, קראה הכרזת העצמאות לתושביה הערביים של המדינה, להשתלב בה "על יסוד אזרחות מלאה ושווה".

מימוש העיקרון הזה בחברה הישראלית בכלל ולגבי האזרחים הערביים שבתוכה בפרט, הינו קריטי בחשיבותו לא רק עבור הערבים הפלשתינאים אזרחי ישראל, אלא גם מבחינת איכות השלטון בישראל, תקפותו ועמידתו במבחן המוסריות, ההגיונות והצדק.

במדינת ישראל קיימת מזה שנים תופעה מדאיגה של הפליה וקיפוח כלפי המגזר הערבי. חוסר השוויון הזה כבר איננו נושא לטענות וטרוניות של יחידים וקבוצות; הוא תועד והוכח במספר רב של מחקרים וסקרים מקצועיים, הוא אושר בפסקי דין של בתי משפט שונים ושל בית הדין הגבוה לצדק (בג"ץ), וכן מצא את ביטויו בדוחו"ת מבקר המדינה ובהחלטות ממשלה שונות.

עם זאת, תחושת ההפליה וחוסר השוויון ורמת המודעות והתפיסה הסובייקטיבית שלה, הופכים תופעה זו לא רק לבעיה שלטונית אלא גם לגורם מתסיס, בעיקר כמובן בקרב המגזר הערבי, וכזה שעומד ברקע לחיכוכים ולהתנגשויות בין המגזר הערבי למוסדות השלטון. כך למשל, 'ועדת אור' הגיעה למסקנה שגורם זה מלא תפקיד מרכזי בהתפרצות אירועי הדמים באוקטובר 2000.

בעוד רמת המודעות ותפיסת ההפליה וחוסר השוויון הללו הינם לרב נמוכים וחלשים למדי בקרב הרוב היהודי במדינה, הנה בתחושותיהם ובעמדותיהם של הפלשתינאים הישראלים הם תופסים מקום חשוב ביותר. לא פלא איפה שהדיון, או הוויכוח הציבורי, שמתעורר מדי פעם בנושא זה, הינו "ויכוח בין חרשים", או לפחות בין צדדים בלתי שווים. לעתים קרובות ביותר משתרבב לתוך הדיון על חוסר השוויון בזכויות, גם נושא החובות וחלוקת הנטל. בהקשר זה שכיח ביותר שהדוברים היהודים יטיחו בבני שיחם הערבים את הטענה ש"אתם דורשים את כל הזכויות, אבל אינכם משתתפים בכל החובות, למשל חובת השרות הצבאי".

סוגיית השרות הצבאי לאוכלוסיית הערבים בישראל הינה סבוכה כמובן ומוכרת למדי וטיעוניה באים משני הצדדים, לא רק מן הצד היהודי. לא זו בלבד שתשובתם של הערבים היא כי אינם יכולים לשרת בצבא הנלחם והורג בבני עמם (הפלשתינאי) וכי ממילא השלטון הישראלי אינו מעוניין לגייסם לשרות צבאי; הטענה העקרונית יותר הינה שזכויות האזרח במדינתנו אמורות להיות מוקנות לו לא "על תנאי" של מילוי חובות קודם, אלא ללא כל תלות והתניה איזושהי. בפועל, קיימים כיום מקרים לא מעטים בהם התניית זכות כלשהי (לדיוור, למשל, במקומות מסוימים) מוגבלת אך ורק ל"משוחררי צה"ל".

בשנים האחרונות מופיע ועולה נושא חדש שאמור, בין השאר, להוות פתרון מסוים לנושא כאוב זה. רעיון השרות האזרחי קובע שכל אזרח ישראלי צעיר שקבל פטור משרות צבאי או לא הוזמן אליו כלל – יוכל להתנדב למסגרת של שרות אזרחי למשך תקופה של שנה או שנתיים, שבסופה אף יזכה להכרה כמי ששרת בשרות ממלכתי, וכן יוענקו לו אותן הטבות ותגמולים המוענקים ליוצא צבא (מענק שחרור, פטור זמני ממסים, הנחות בשכר למוד ושכר דירה, זכות למשכנתאות מוקלות ועוד). ואולם, רעיון השרות האזרחי, אף שטרם מומש במלואו, כבר הוליד תגובות חשדניות בקרב

הצבור הערבי ובטווי התנגדות חריפים כלפי הרעיון. על פניו – התנגדות חריפה זו הינה מתמיהה: מדובר הרי בשרות התנדבותי, שאף אפשר שיעשה בתוך קהילתם של המתנדבים/ות ויסייע הן לקהילה והן לעושה השרות עצמו. ואולם מצד הצבור הערבי, ובעקר מנהיגיו הפוליטיים, מבוטאת חשדנות שרעיון השרות האזרחי-קהילתי הזה אינו אלא תחבולה ערמומית של השלטון לגייס את הנוער הערבי, במעין 'דלת אחורית', למסגרת של שרות בטחוני כזה או אחר... ובאשר להטבות המובטחות במהלך ובתום השרות, ההסתייגות היא מכך שכאשר המדינה כבר מעניקה הטבות – היא עושה זאת תמורת מאמץ אזרחי נוסף. כאילו אין די בעצם היותי אזרח מוכר במדינה.

יישומו הקרוב של רעיון השרות האזרחי לכלל אזרחי ישראל יוצר, איפוא, הזדמנות לבחון את כל מורכבות התפיסה של נושא הזכויות והחובות בקרב הערבים הפלשתינאים אזרחי ישראל. יתר על כן הוא מאפשר גם הפעלתו של מנוף פוטנציאלי לצמצום ההפליה והקיפוח של אזרחי ישראל הערבים ולשינוי עמדות ותפיסות בתחום זכויות וחובות האזרח.

רשימת מוזמנים

אג'יק	אמל אלסאנע
ג'וינט ישראל	חנה לסמן
אוניברסיטת הנגב	דר' ת'אבת אבו-ראס
ועדת עברי	עו"ד יובל צלנר
פרס הנוער הישראלי	ניר שריג
אוניב' חיפה	ד"ר אסעד ר'אנס
מזכירות רק"ח	עו"ד איימן עודה
פעיל "אלון" בדיר-חנא	ד"ר עבדאללה חוטאבה
"ניסן"	סאנא זריר-סאלח
המרכז הערבי לדמוקרטיה	וג'יה כיוף
נציג עדאללה	עו"ד מרוואן דוירי
נציג מוסאווה	ג'אפר פארח
אוניב' חיפה	פרופ' רמזי סולימאן
אעיבלין	בישוף אליאס שאקור
ג'ויט ישראל	שלומית עמיחי
שתיל	ג'אבר עסאקלה
מרכז ערבי למחקר חברתי-שימושי(מדא)	ד"ר נאדים רוחאנה
מרכז התנדבות, סאחנין	אמירה מוסא
סיכוי	עו"ד עלי חיידר
ג'וינט ישראל	סועאד דיאב
איש עסקים יפואי	חמיס אבולעאפיה
IVN	מיקי נבו
יו"ר ועד שכונת עג'מי-גבעת עליה	כמאל אגבריה
ג'רוסאלם פוסט	סטיוארט שופמן
יו"ר מרכז מר"צ	עיסאווי פריג'
	מוהנד בירקאנד
אגודה לזכויות האזרח	שרף חסן
מתנדב/ת מאג'יק
מתנדב/ת מ"שלומית"

נספח מס' 5

תמצית דברי המשתתפים במפגש "השולחן העגול" בנושא "השרות האזרחי"

(א.א.) אחד הדברים שעמדו מול העיניים שלנו בעניין של פיתוח קהילתי והעצמת אוכלוסיות מוחלשות -- לא משנה אם זו אוכלוסייה ערבית בדואית בנגב או כל אוכלוסייה מוחלשת בעולם -- זה הנושא של בדיקת היכולות ונקודות הכוח שקיימות באוכלוסייה. כי אנחנו לא מאמינים שיש אוכלוסייה שאין בה את הכוח הזה. לכל אוכלוסייה יש בה את הכוח הזה. לכל אוכלוסייה יש בה את הנקודות שיכולות להביא אותה למקום אחר. לבוא ממקום של אמונה שלאנשים יש את הדבר הזה, זה שונה הרבה מאשר להסתכל על אנשים ממקום של אנשים חלשים ואין להם תקוות.1

נושא ההתנדבות הוא אחד הנושאים המרכזיים. ערך ההתנדבות הוא אחד הערכים המרכזיים4 שמבטאים את היכולת של הפרט גם לקחת אחריות על עצמו וגם לקחת אחריות על הסביבה שלו.2. לכן אנחנו החלטנו שאנחנו הולכים על הנושא הזה מהמקום הזה ובהתחלה לא התייחסנו אליו כנושא פוליטי ולא רצינו להתעמת עם אף אחד. אנחנו רוצים לבחון את נושא ההתנדבות כערך חברתי תרבותי שקיים בתוך הקהילה (הערבית; ר.ג.)3,4, איך הערך הזה יכול לקבל את הדחיפה הזאת בשביל להפוך לאסטרטגיה של שינוי חברתי והעצמה פנים קהילתית והעברת האוכלוסייה ממקום של תחושת הנזקקות או תפיסת הנזקקות לאוכלוסייה שמתפקדת ופועלת ממקום של אוכלוסייה חזקה בעלת זכות ולקחת אחריות על עצמה.1

לכן מהמקום הזה ניגשנו לנושא ההתנדבות וכשדיברנו על התנדבות דיברנו על התנדבות כאורח חיים, התנדבות של משהו שהופך להיות built in בתוך החיים של כל אזרח במדינת ישראל, לא משנה אם הוא בן שמונה או בן שמונים בגילו.5 החזון שלנו לראות את נושא ההתנדבות, נושא שמאפיין את כל האזרחים שלוקחים אחריות על המקום שהם חיים בו.5.

אבל בערך בשנה שעברה, התחלנו להבין שאנחנו בנושא שיש סביבו חילוקי דעות פוליטיים ויש המון היסוסים ופחדים ושאלו זה בעצם להיכנס לשירות הלאומי בדלת האחורית. האם זה בעצם איזו שהיא אג'נדה של היהודים להביא את זה לערבים?8

*מה גורם לנו לחשוב שזה רעיון של "דלת אחורית" ובטוח יש סיבות סמויות?. ולמה בעצם כל פעם שאנחנו שומעים את המלה התנדבות, אנחנו מתרחקים חמישים צעדים אחורה כי יש את התפיסה הזאת שהתנדבות זה שירות אזרחי ואיך כל כך יפה אנחנו הצלחנו להתעלל בו בשנים האחרונות, רק בגלל שקשרו אותו עם נושא כזה (שרות לאומי או בטחוני) או אחר.8

בשנה שעברה אנחנו ארגנו כנס שקראנו לו "התנדבות זו זכות", מהמקום שבכל פעם שמדברים על התנדבות אז מייד צץ הנושא הזה של חובות13. אני רוצה לראות את ההתנדבות כזכות שלי. זכות שלי לתת לקהילה שלי, זכות שלי להיות שותפה בעיצוב פניה של החברה שלי. זכות שלי כאישה, זכות שלי כנערה, זכות שלי כמתנדבת. רק מהמקום הזה. אני חושבת שזוהי זכות של כל אחד מהמתנדבים שלנו...6 כמה זה באמת זכות להיות מתנדב. מאוד רחוק מלהיות חובה במובן שאתה חייב לעשות את זה.

(ת.א.) אנחנו צריכים להודות שהפוליטיקה הערבית בגדול היא פוליטיקה מגיבה והיא לא פוליטיקה יוזמת. אחת הבעיות היא שאנשים מפחדים ליזום ולהגיד, כך צריך לעשות. אחת הבעיות שאנשים, ההנהגה בגדול, היום מתעסקת באיזו חברה אנחנו צריכים. לאנשים האלה אין תשובות.17

האמת שאין לאנשים תשובות. מתחולל ויכוח בחברה הערבית על כל הנושאים. אחד הנושאים זה התנדבות. אולי הוא נושא קטן, אבל מתחולל ויכוח בקרב החברה הערבית בישראל על השאלה איזו חברה אנחנו צריכים...16 איך למשל תיראה ועדת המעקב -- שזה הגוף הדומיננטי הגדול והמייצג של החברה הערבית. זה לא רק התנדבות, זה גם ועדת המעקב. זה לא רק זכויות נשים, גם נושאים אחרים. בחירות לכנסת, השתתפות או לא השתתפות. נושאים של תפקודם של חברי הכנסת הערבים, של המפלגות הערביות. אני חושב שזה (ההיעדרות מהדיונים) נובע מתסכול; במצב מסוים נובע מתסכול שהאוכלוסייה הערבית כבר הרבה שנים אין לה תשובות להרבה שאלות וזה מצטבר ומצטבר ומטען המרירות הזה מתפוצץ...16.... אני קורא לזה המיכל שדולף, המיכל של האוכלוסייה הערבית מתחיל לדלוף.

לדלוף בכל מיני צורות שלא נראות להנהגה של האוכלוסייה הערבית. מתחילה לדלוף, למשל, בדוגמה שלמרות שיש אנטגוניזם אולי אפילו מוצדק למשטרת ישראל בעקבות אירועי אוקטובר, זה לא מונע מששת אלפים מתנדבים ערבים להצטרף לשיטור הקהילתי שזה, מבחינתה של ההנהגה הערבית, הרבה יותר מידי ללכת לקראת המדינה, הממשלה והממסד הישראלי. ששת אלפים מתנדבים בעשרות כפרים ויישובים ערבים...17

אני חושב שהאוכלוסייה הערבית מוכנה ורוצה להתנדב. היכוח על איזה התנדבות היא רוצה, באיזה מסגרת, מי מארגן. על זה אנחנו צריכים לחדד את השאלה. זה שראובן גל מוביל את כל הסיפור הזה, מייד קופצים על ראובן גל ועל הבק-גראונד שלו מאיפה בא ומה הוא רוצה. זה שהג'וינט מקדם את זה, מה ליהדות ארה"ב ולהתנדבות הערבית.10 בסדר, אנחנו יושבים ב-round table בכל מיני מקומות ושואלים, אז בסדר. אם זה מה שמפריע לכם אז בואו אתם תיזמו משהו. מדוע האוכלוסייה הערבית, מדוע הנהגת האוכלוסייה הערבית, לא יוזמת בעצמה אלטרנטיבה לכל הסיפור הזה של ג'וינט או של ראובן גל ושל...16...

אני חושב שלהתנדבות אין שום קשר לזכויות וחובות.13 אנחנו צריכים לחנך שהתנדבות זו הזדמנות.6 זו קריאה לחברה יותר מתוקנת, לחברה יותר פעילה. מתנדב הוא אדם פעיל בחברה שלו והוא רוצה שהחברה שלו תהיה טובה יותר. התנדבות זו אזרחות טובה לפי דעתי.5 אזרחות טובה זה לא רק להסתכל למעלה ולהסתכל מה המדינה נותנת לי. זה להסתכל למטה מה אני עושה לחברה שלי. זה לשמור על המחשבים בבית הספר, זה לשמור על ניקיון הרחוב וכו'.

אחת הרגישויות (בחברה הערבית; ר.ג.) שאני רוצה שחברנו היהודים יבינו זה שהפטרונות הזאת, היהודית, היא נושא מאוד רגיש. תנו לנו. דחפו אותנו, תעודדו אותנו – אבל תנו לנו לבד.9 אנחנו צריכים עידוד לקבל החלטות בנושא הזה.

(ע.פ.) אני לא נמצא אתכם (היהודים; ר.ג.) כי אני אוהב אתכם, אני נמצא אתכם כי לי אין דרך אחרת. אני ואתם תאומים סיאמיים. או שחיים ביחד או שהולכים ביחד. אני לא נמצא מאהבת מרדכי. אני נמצא משותפות הגורל. זו נקודה מאוד חשובה להבין. זאת שותפות הגורל היא אשר מביאה את הרוב הערבי להיות יד ביד עם המיעוט הערבי והרוב היהודי. זו נקודת המוצא.... ואני אומר, מה טוב לי בתנאים הקיימים. לקחתי את הכרזת העצמאות ומגילת העצמאות והתחלתי לקרוא, להסתכל, שוויון, שוויון וכו', בלי הבדל דת, גזע, מין, אין מלים יפות יותר מזה. על פי מגילת העצמאות יפה. חשבתי לי ביני לבין עצמי, יחד עם חברים: מקבלים, זו מדינתו של העם היהודי. קיבלנו... אני אומר את זה ואני יודע מה שאני אומר. הרוב המכריע של האוכלוסייה הפלסטינית הערבית בתוך המדינה, קיבלה שזו מדינתו של העם היהודי שקיבל הגדרה עצמית. אבל את החלק השני שהיא מדינה של

כל אזרחיה, שאני אוכל להשתלב במיעוט הזה, הרוב היהודי עוד לא קיבל... האם הרוב היהודי קיבל אותי כאזרח? עוד לא.

...יש לנו שתי פתרונות. אחד משניים: א' – יוזמה, צריך תוכנית אסטרטגית מבוססת על יוזמה של המנהיגות הערבית הקיימת... (אבל) אנחנו בורחים מאחריות. עדיין אין למנהיגות הערבית תוכנית אסטרטגית לאן אנחנו הולכים. מה אנחנו רוצים... 17 מאחר ואין את היוזמה הזו ואף אחד לא מצליח לעמוד, אין לו את האומץ להציג יוזמה בנדון 16. ויש פתרון אחר שגם הצד השני בורח ממנו, הממסד. ... (או שתהיה) תוכנית אסטרטגית של המנהיגות הערבית או שהממסד יביא החלטת חוק כלפי המיעוט הערבי.

(ד.ס.) אני רוצה לקחת את הדיון ממקום של להבין מה קורה לי כערביה בתוך החברה הזאת... נאנסת שעוברת את הטראומה של האונס ואת הפוסט-טראומה של האונס, אם היא לא עוברת שיקום אישי ופיזי כדי לצאת מהטראומה הזאת, היא אף פעם לא תסלח לא לגברים ולא תקיים מערכת קשרים תקינה בחיים שלה. אני חושבת שהחברה הערבית נמצאת במצב של פוסט טראומה... 11 אם... היהודים... לא מצליחים להבין את המצוקה ואת הטראומה והפוסט טראומה שהערבים נמצאים בה, אז יש בעיה... צריך להבין את הרקע הזה כדי להבין את המניעים של ההתנגדות לכל דבר שקשור ביוזמה מהמדינה.

(ש.ח.) כאשר אני קורא את דו"ח ועדת עברי אני רואה שיש משהו [סמוי] כאן של שימוש בכל המנגנון הזה למטרות פוליטיות מסוימות, לשירות הממסד, שאני חושב שזה חלק בלתי נפרד ממדיניות השליטה... אני חושב שיש מטרות סמויות של הממסד בעניין של תנועות ההתנדבות שזה משרת את המדיניות שלו, של המשך השליטה בערבים 8.

יש משהו, יש אווירה של אי אמון כל כך חזקה נגד המשטרה ואח"כ נגד השיטור הקהילתי שיצרה, שזה למטרות פוליטיות, לדעתי, איך להיכנס ולשלוט בתוך ומתוך החברה הערבית בחברה הערבית בישראל.

[שאלה: אתה מתכוון שהשוטרים האלה הם סוכני שב"כ?] כן. (לאורך שנים) המשטרה נתפסה בחברה הערבית כמשהו שיש לו מטרה של דיכוי, בעיקר כלפי אנשים שרוצים למחות פוליטית או שיש להם עמדה פוליטית. זה המשטרה. זה התפקיד שמילאה כל הזמן... לכן ההתנגדות, רוב הביקורת, או אי-האמון בכל מה שהוא ממסדי, זה לא סתם. אני מופתע מזה שאתה מופתע.

אני הייתי מאוד רוצה מנגנון של שירות אזרחי הקשור במדינה אבל במצב אחר. במצב... כשאני מרגיש חלק שווה במדינה הזאת, שהטוב הכללי הזה של המדינה הוא גם טוב שלי לא רק של קבוצה מסוימת, שהמדינה לא מנוכסת על ידי קבוצת הרוב וכאשר אני רוצה לשרת את המדינה, אז אני לא רואה שיש ניגוד אינטרסים מסוים בין הטוב הכללי הזה לבין הטוב שלי 12. אני חושב שגם המדינה לא תיתן לי להתנדב בכל תחום שהיא תרצה. כי יש תחומים שהם מנוגדים והם בסתירה עם הטוב הכללי שלה. אם אני ארצה, למשל, לעשות איזה פרויקט שיתנגד לפיתוח הגליל בתפיסה הציבורית, אז זה מנוגד לכל התוכניות ולכל האינטרסים שהמדינה מציעה. 7

... אני חושב שיש משהו לא סביר כאן בהגדרת המדינה כמדינה יהודית. אני לא נגד שהמדינה הזאת תהיה מקום שהעם היהודי מממש בו את זכותו להגדרה עצמית. אבל אני גם בעד שהמדינה הזאת תכיר גם בזכויות שלי שזה לא רק המדינה של העם היהודי, ... אבל גם שלי 13. לכן יש משהו ברמת המאקרו, ברמה המבנית, שטמונה בו איזו סתירה מבנית שמשפיעה על כל התחומים האחרים, כולל התחום הזה של התנדבות.

אני רוצה להתייחס לצד השני... למשהו שמעניין את כל החברה, לא רק את הערבים, וזה הנושא שהמדינה נסוגה במדיניות הרווחה שלה, משאירה איזה ואקום ופתאום צומחות להן כל מיני עמותות וכו' וממלאים את האקום הזה. אני לא רוצה את הפתרון הזה. אני רוצה שהמדינה תמלא את החובות שלה כלפי האזרחים. ... לצערי מי ששולט היום זה ההון... אלה בעלי ההון ששולטים גם בפוליטיקה.

(מ.ב.) השאלה היא, באמת, למה היהודים הם אלה שבאים ויוזמים את העניין הזה? למה דווקא בעניין ההתנדבות? בכל כך הרבה תחומים יש לנו בעיה בחברה הערבית. אם זה בתעשייה, אם זה בהפקעת אדמות -- ואף פעם לא ראיתי את החיזור האינטנסיבי והעקשני הזה בתחומים אחרים. ... החיזור אחרי התחום ההתנדבותי. רק בשנה האחרונה אני לא יכול אפילו לספור כמה יוזמות מהצד היהודי הגיעו ואמרו, בואו ונבנה קבוצות התנדבות. לא ראיתי בהשוואה לתחומים אחרים, לא ראיתי אף פעם משהו כזה. ... למה דווקא פה? 14, 15, 8

מצד שני... יש את השאלה העקרונית, האם אנחנו רוצים לבנות מודל של שנת קהילה בחברה הערבית, האם זה מתאים לה. אם ניקח את המחקר של ליה סדם (??) יש אחוז מאוד טוב יחסית של ערבים שמתנדבים. השאלה היא לא רק לערבים, אלא גם לגבי (היהודים) החרדים. עד כמה אוכלוסיות וקהילות כאלה זקוקות למודל כזה? ... אם אנחנו באמת צריכים ובכל זאת מתעקשים, אז מהי באמת המטרה בשירות האזרחי? לא יודע להגיד, האם זה עניין השייכות? האם זה לקחת את כל הקהילות ולהכניס אותן להוויה הישראלית הזאת? באמת איזו מטרה זה משרת? אני רוצה לשמוע ולהקשיב ולקבל תשובות מהחברה היהודית. 14

(א.א.) שכשהתחלנו לחשוב על נושא ההתנדבות, היהודים לא היו בראש לי ולא המדינה הייתה בראש שלי, ולא מעניינים אותי לא המדינה ולא היהודים. מה שעניין אותי זה מה שקורה בקהילה שלי והמניעים שלי היו משם. כל פעם שהיהודים רצו לשאול, מה קורה עם הפרויקט הזה, הם יצאו החוצה מהדלת. אמרנו: אתם לא חלק מהדיון. אנחנו כערבים רוצים לבדוק מה האפשרות שלנו להתנדב, לפתח משהו מתוך הקהילה, מתוך הראייה הקהילתית שלנו. אנחנו לא רוצים שהילדים שלנו ייכנסו לאותו מקום שסועד קוראת לו פוסט טראומטי... 1

הנקודה הזאת מאוד חשובה: מי מביא את היוזמה הזאת. וכשאני וראובן דיברנו (על ה"שולחן העגול") אני מייד אמרתי, גם אם אני אהיה בגודל של ראובן יראו את ראובן ולא יראו אותי. כי בפסיכולוגיה שלנו ראובן הוא המייצג של הממסד והפטרון והוא הרוב. וכמה שאני אגביה את הקול שלי ואני אצעק ואני אביא את הקוראן ואני אשבע לכם שזו יוזמה ערבית טהורה... -- אבל אף אחד לא יאמין לזה! 10, כי זו הפסיכולוגיה.

... אבל כשיש קבוצה ערבית ויוזם את זה ד"ר X (ערבי) במרכז, אז גם לא מגיעים. וזה לא הנאנסת, סועד, זה הנאנסת שמדברת עם הנאנסות האחרות ואומרות איך אנחנו נצא מהמצב הזה. גם שם אנחנו לא מגיעים. אז איפה התפקיד שלנו? איפה המקום שלנו? היהודים לא שם. או שאנחנו גם התחלנו (...). לסבול מהפרנויה שרודפים אחרינו בכל מקום. גם כשאנחנו יושבים לבד, אז היהודים בחדר. 16

פה אני אומרת, גם אני כנאנסת שרוצה לעבור את תהליך השיקום, אני גם רוצה להגיד, אני רוצה לעבור את תהליך השיקום הזה. אני רוצה לעשות את הצעד החוצה ואני רוצה... אני שומעת בשיחה של שרף המון אמביוולנטיות, הרבה. מצד אחד אני רוצה שהמדינה תיקח אחריות. מצד שני, יש לי יחסים של אונס ונאנסת עם המדינה הזאת, אז אני לא רוצה (...). אבל אני

חושבת שהחזזור של היהודים בנושא הזה הוא לא פחות חזזור מנושאים אחרים שהיהודים שותפים לנו בכל מיני דברים שמחזרים. 15

ואני לא חושבת שיש יהודים פה שיש להם איזה אג'נדה נסתרת. אני לא חושבת שכל יהודי שרוצה לדבר אתי על מה שקורה, אז יש לו איזה אג'נדה נסתרת או שהוא מחזר, או שיש לו משהו שאני לא מבינה אותו. אני חושבת שאנחנו היום מספיק חזקים במיעוט הערבי שנוכל לזהות מי היהודי שיש לו אג'נדה. אנחנו לא טיפשים ואנחנו יכולים לזהות מי הליברמן ומי המרצ ומי יוסי ביילין ומי ראובן גל ואנחנו גם יכולים להגיד את ה-say שלנו.

בדיון שהיה ... היו אנשים שאמרו, אתם לא יכולים לעבוד בלי יהודים. יש אנשים ערבים שהם לא יכולים לעבוד בלי יהודים. אמרתי, אולי אתה מפחד לעבוד עם יהודים. כי אתה לא מספיק חזק בשביל לעמוד מול היהודי ולהגיד, מה אתה חושב. אז אתה מעדיף את הבדלנות הזאת. אני לא מפחדת יותר. אני רוצה שהיהודים יישבו אתי לאותו שולחן ואם הם אומרים דברים לא לנוחות שלי, אני אגיד. הבעיה שלי, זה שאם היהודים לא שם, אנחנו לא מנהלים דיון אמיתי בנושא הזה. אנחנו לא לוקחים אחריות על הנושא הזה. 16

(ר.ג.) אני רוצה לשאול אותך: איזה שינוי זה (העובדה שאתה כבר 5 שנים מתנדב באג'יק; ר.ג.) מחולל אצלך והאם זה גם משפיע לא רק על התחושה האישית שלך, אלא על הזהות שלך כערבי וכבדואי?

(מ.) הביטחון שלי מדבר בפני עצמו. אחרי שסיימתי בי"ס אני מרגיש מה זה כפרים לא מוכרים, מה זה הריסות בתים. אם זה היה התנדבות מצד המדינה אני לא הייתי עושה את זה. כשהייתי ילד ראיתי תמיד יש הריסות בתים בכפר שלנו. מי בא להרוס? הצבא, מערכת הביטחון, המדינה. (י.א-ג') אני אתחיל מזה שהמדינה היא מדינת היהודים. דה פקטו זה המצב. כשאני מדבר על התנדבות במדינת היהודים, בכפר ערבי בדואי, בחברה ובקהילה שלי... -- יש בעיה שאין מיסוד של ההתנדבות.. זה יותר עבודה לתקופות קצרות, פרקים מסוימים, ימים מסוימים וזהו. אבל לבוא לסייע לקהילה ולאוכלוסייה, לאדם -- לא לקטע הפיזי, לא לכביש -- אני רוצה לסייע לאדם בחינוך בכל היכולות שלי לתת לו את החכה ולא את הדג, זה היה חסר לי. 1 ולכן ההתנדבות היא בעצם אמירה פוליטית שאני אומר אותה מפורשות, שאני רוצה לסייע לקהילה שלי ולחברה שלי מהמקום שלי. אין ספק שיש כאן בעיה מאחר והמדינה היא המונפול על כל הסיפור. 10

אני רוצה שהמגזר השלישי יוכל להתקיים ולהקים אפשרויות של התנדבות. אבל כולם יודעים איזה מלחמה מקיימים אחרי גיוס משאבים לעשות זאת. באיזו שהיא נקודה כולם נשברים. יש בעיה. אם אנחנו מדברים על המשכיות לזמן ארוך, אז אין מנוס מהמשאב של המדינה. איך לעשות את זה, זה יכול להיות דיון מאוד מעניין, אבל בפרק הביניים, המדינה, לפי דעתי, מסרבת בתוקף אפילו להכיר ביכולת המגזר השלישי לקיים את ההתנדבות בקהילה. למה? כי אם מספיק ארגונים אזרחיים יקיימו זאת בקהילה שלהם עם האג'נדה החברתית הפנימית של החברה הערבית, יבואו המנהיגים הערבים שלא נמצאים מסביב לשולחן ויבקשו (לעשות) סדר. וסדר משמעותו שהם יכנסו לתחום הזה. ומזה המדינה פוחדת.

נא לזכור שמי שאחראי על רוב השירות הלאומי במדינה הוא משרד הביטחון שאיתו אין לי מה לדבר ולכן אי אפשר לדבר על זה כל כך בקלות. זה לא המקום בשבילי. לכן אני לא רוצה. קודם כל אם המדינה באמת מעוניינת, שתוציא את זה החוצה, לאזרח את זה. תוציאו את זה משם (ממשרד הביטחון; ר.ג.). שיהיה במשרד החינוך. 9

(י.ש.) זה במשרד הרווחה, זה לא במשרד הביטחון בכלל. זה לא קשור. משרד הביטחון לא עוסק בנושא בכלל... בנות השירות הלאומי זה סיפור אחר. בנות השירות הלאומי נתפסות כחלק מחלופה לשירות צבאי.

(י.א-ג') ואני לא רוצה לקשור את זה לחלופה לשירות צבאי. רוב הבעיה היא שפשוט קושרים את זה לשירות הצבאי ו(את זה אנחנו) לא רוצים.9

(ע.פ.) אני מתייחס לסוגיה הזאת, הסוגיה של ההתנדבות ועבודת אג'יק והעבודה של היחידים שאתם מציגים פה... אני מתייחס למה שטוב לי. אני מסתכל על חצי הכוס המלאה של טובתי. אם יוצא לי טוב מזה -- מה שיוצא לצד השני, יוצא. אבל אם אני בזכות, ומקבל חברה יותר בריאה, חברה פחות אלימה, פחות בלגניסטית, למה לא?! ... השירות הקהילתי ביישובים הערבים -- בניגוד לחברי שכאן שמעתי ביקורת גורפת על זה -- זה משרת צרכים מקומיים ובחלק ניכר מהכפרים זה שירות מבורך והתושבים מעודדים את זה. עובדתית זה מצליח ואנחנו תורמים לקיומו.1

(ד.ו.) אני מסכימה אתך, אמאל, אנחנו צריכים לעשות משהו. כשאני אמרתי אחריות עצמית אני יודעת. כי אנחנו המדוכאים ואנחנו מנקים את עצמנו בזה ויכול להיות שאנחנו מפסידים המון, המון בקטע הזה. אין לי ספק. המדינה שמחה בזה. אבל אי אפשר להתעלם מהקצב שלנו לגבי כל העניין הזה והמצב הפסיכולוגי שלנו. זה קצת לחבוט את הראש בקיר. זה אפילו יותר מנאיביות, אפילו אטימות להגיד שאנחנו במצב פוליטי מסוים ושלא קשה לנו עם הנושא. כל הנושא הזה, כשמקדמים אותו ביישובים הערבים, הוא מצליח.3 למשל, בסכנין, אני מביאה דוגמה מלפני יומיים שאני שמעתי שגם יש עמותת אל-אנאר שם, הפרוייקט הזה רץ שלושה חודשים והיום, אחרי שלושה חודשים בפרוייקט, יש, להם בנות שבאות ואומרות להם, תצרפו אותנו. הקבוצה סגורה והן רוצות (להצטרף).

אבל שוב, כשזה נעשה בתוך עמותה ערבית, בתוך יישוב ערבי בלי הקשר של הטבות, יש לו אפקט מצוין.3 הוא מצליח. הוא משגשג. עובדה שזה מה שקורה באג'יק. מתי זה מפריע? כשעושים את החיבור לשירות הלאומי. החיבור תמיד מעלה אסוציאציות שליליות,7 מעלה אסוציאציות צבאיות -- לא משנה איזה משרד זה. זה מעורר התנגדות ואטימות, אפילו פנימית.9 ואני אומרת, אנחנו המפסידים, אנחנו הערבים. אם יש לי זכות לדבר בשם הערבים, אנחנו המפסידים.

(ו.ו.) אני שואלת...: אם הנושא של ההתנדבות היה עולה מהצד שלכם, מצד החברה הערבית, כדרישה לממשלה להשוואת תנאים וחלוקת משאבים שווה, לתת לצעירים ערביים כמו שהנוער היהודי מקבל, לדרוש למה המדינה מונעת מהנוער הערבי לקבל את הטבות -- מה הייתה תגובתכם אז? האם גם אז הייתם פוסלים את החיבור למדינה?

(ת.א.) הערבים בגדול כן רוצים התנדבות ואל תאמינו לשום דבר אחר. השאלה היא והיכוח, איזה סוג של התנדבות, מי הפטרון של ההתנדבות הזאת?10... אנחנו כן רוצים התנדבות, התנדבות זה דבר טוב. ערבים ישמחו על התנדבות.1.. אבל בנושא של ההתנדבות יש בעיה. אין ליהודים מונופול על התסביכים. גם לנו יש תסביכים...

חברים, תזכרו שהאוכלוסייה הערבית לא תצא נגד ההנהגה שלה. דבר שני, האוכלוסייה הערבית לא רואה בחברה האזרחית תחליף או אלטרנטיבה למפלגות. אף אחד לא יגיד לכם את זה. החברה האזרחית משלימה את העבודה של המפלגות. מה שכן, אנחנו כן רוצים שהחברה הערבית, ההנהגה הערבית תצא בעמדה, תפסיק אם ההיסוס הזה...16 אני אומר לכם שאני בטוח שהרוב המכריע של חברי הכנסת הערבים רוצים בהתנדבות אבל שואלים איזו התנדבות.

...כשאני אמרתי שאני לא רוצה את ראובן גל להוביל את זה, רוצה את אמאל לבד, כן, יש לנו את התסביך הזה. אני יודע שהאיש הזה רוצה את טובת האוכלוסייה הערבית. אבל על מנת שהסיפור הזה יהיה לו יותר סיכוי שיצליח, אמאל יכולה להציג את זה יפה מאוד. (איפה) אני כן רוצה את ראובן גל -- בנושא של הכפרים הלא מוכרים, וגם את וויאן וכולם, ושיפעלו לפי סדר עדיפות לאוכלוסייה הערבית. כאשר רואים שיש יהודים שמתעניינים דווקא בהתנדבות ופחות בנושאים אחרים --... (זה מעורר התנגדות)...

הערות ומקורות

- ¹ "Input Discrepancy" – מושג שטבענו כאן לראשונה, לצורך דיוננו, ומתייחס לפער בין הצהרות לבין מימושן; בניגוד, או בשונה מ-"Output Discrepancy" ("פער בתפוקות") שמצביע על פערים ברמת חיים, רמה סוציו-אקונומית וכד' בין אוכלוסיות המיעוט לרוב במדינה.
- ² כך לדוגמה היא ה"שרשרת" של אירועי אוקטובר 2000 – דו"ח ועדת אור – אי מימושו – התרחקות/ התנכרות ערבית (ועדת לפיד) – סנקציות וצעדים מגבילים מצד המדינה (חוק האזרחות).
³ סמי סמוחה, מדד יחסי ערבים-יהודים 2006. חיפה: המרכז היהודי-ערבי, אוניברסיטת חיפה.
- ⁴ המחקרים והדוחות העוסקים בהפליה המוסדת ובחוסר השוויון כלפי האוכלוסייה הערבית הם רבים מספור ולא כאן המקום לפרטם. אחד הדו"חות האחרונים שהתפרסמו בנושא הוא: חיים בשוליים: הדו"ח השנתי של הפרת זכויות המיעוט הערבי פלסטיני בישראל לשנת 2005, האגודה הערבית לזכויות האדם, יוני 2006.
- ⁵ ביטוי מלא ומפורט של כל הטיעונים והדרישות הללו מצד המנהיגות הערבית הופיע במהלך השנה האחרונה בארבעת המסמכים הבאים:
- החזון העתידי לערבים הפלסטינים בישראל, הועד הארצי של ראשי הרשויות המקומיות הערביות בישראל, 2006.
- החוקה הדמוקרטית, עדאלה, המרכז המשפטי לזכויות המיעוט הערבי בישראל, מארס 2007.
- חוקה שוויונית לכל?, מרכז מוסאווה לזכויות האזרחים הערבים בישראל, נובמבר 2006
- הצהרת חיפה, מדא אל-כרמל, המרכז הערבי למחקר חברתי יישומי, מאי 2007.
- ⁶ לדוגמה: קרמניצר, מ. "פגיעה בציפור הנפש". ארץ אחרת, גליון 39, אפריל-מאי 2007.
- ⁷ ביניהם: עילוט, דיר-חנא וטירה.
- ⁸ ג' זיידמן, הזכות לשרת בצה"ל, פרלשטיין-גנוסר, תשנ"ו; א' נון ור' גל, "הסדרת השירות האזרחי בחקיקה ושירות אזרחי ממלכתי מלא – מגמות וכיוונים", משפט וצבא, 2005; א' נון, שירות צבאי סלקטיבי – מודל עדכני למדינת ישראל (לא פורסם); א' נון, השירות הלאומי בישראל: משירות ממלכתי לרביע לשירות ממלכתי מלא (לא פורסם); ע' אבו-ריא, "שירות אזרחי לערבים בישראל - בין תיאוריה למעשה", המזרח החדש ל"ז (תשנ"ה); מ' ארנס, "שוויון בזכויות ובחובות", המזרח החדש לז (תשנ"ה).
- ⁹ פעילות משמעותית להסדרת שירות לאומי כולל בישראל החלה בשנות התשעים על ידי ראובן גל, ראש מכון כרמל למחקרים חברתיים. ראו: א' נון ור' גל, שירות לאומי ממלכתי מלא: הצעה לדיון (מכון כרמל למחקרים חברתיים ועמותת "של"ך" (שירות לאומי כללי) 1999); (פורסם גם בתוך דו"ח ועדת טל, הועדה לגיבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני הישיבות, תש"ס, כרך ב-1, בע' 234-245); א' סילברמן ור' גל פיתוח שירות אזרחי לנוער בישראל – תקציר דיווח מהסמינר הבינלאומי (מכון כרמל למחקרים חברתיים, זיכרון יעקב, 1996).
 וראו גם: "שירות (אזרחי או צבאי) למדינה", המכון הישראלי לדמוקרטיה, פורסם באתר: www.idi.org.il; "שירות אלטרנטיבי", פרלמנט 37, המכון הישראלי לדמוקרטיה, תשס"ג.
- ¹⁰ בכנסת הוקמה ועדה פרלמנטרית לעניין חוק שירות ביטחון ובחינת סוגיית השירות הלאומי. ראו: "סיכום ביקור של הוועדה המיוחדת לעניין חוק שירות ביטחון לבחינת סוגיית השירות האזרחי בגרמניה" (כנסת ישראל, 20.12.2002, לא פורסם). בנוסף הוגשו לחברי הכנסת מספר מחקרים העוסקים בשירות לאומי מטעם המרכז למחקר ומידע בכנסת. ראו: שירות לאומי לבני מיעוטים (כנסת – מרכז מחקר ומידע, תשס"ג-2003); חלופות לשירות צבאי בשוויץ (כנסת – מרכז מחקר ומידע, תשס"א); שירות אזרחי כחלופה לשירות צבאי (כנסת – מרכז מחקר ומידע, תשס"א).
- ¹¹ הצעת חוק שירות חברתי וקהילתי בהתנדבות, תשס"ד-2004, מאת חברי-הכנסת מ' וילנאי וע' מצנע; הצעת חוק שירות אזרחי, תשס"ד-2004, מאת חבר-הכנסת א' שלגי וקבוצת חברי-כנסת; הצעת חוק שירות אזרחי, תשס"ג-2003, מאת חברת-הכנסת ג' גמליאל; הצעת חוק שירות חברתי וקהילתי בהתנדבות, תשס"ב-2002, מאת חבר-הכנסת י' גלעד; הצעת חוק שירות אזרחי, תשס"ב-2002, מאת חבר-הכנסת י' כץ; הצעת חוק שירות לאומי לגברים, תש"ס-2000, מאת חבר-הכנסת ג' עזרא; הצעת חוק שירות חברתי וקהילתי בהתנדבות, תש"ס-1999, מאת חבר-הכנסת נ' לנגטל; הצעת חוק שירות לאומי וקהילתי בהתנדבות, תשנ"ז-1996, מאת חבר-הכנסת א' רובינשטיין; הצעת חוק שירות לאומי (בני מיעוטים), תשמ"ה-1985, מאת חבר-הכנסת ר' איתן.

- ¹² ע' בנימין וע' מנצור, דיירי משנה: ערביי ישראל - מעמדם והמדיניות כלפיהם, כתר, 1992.
- ¹³ להלן: ועדת לפיד. המסקנות אושרו ופורסמו ביום 31.5.2004 ומצויות באתר משרד המשפטים: www.justice.gov.il. וראו גם את ההמלצה לשירות אזרחי לכלל האוכלוסייה שאינה משרתת בצה"ל בדו"ח ועדת טל, הערה 119, בע' 4: "השירות האזרחי, בנוסף, הוא עניין שהועדה סבורה כי מן הראוי להידרש לו גם מעבר למסגרת של דין וחשבון זה ולא רק לעניין תלמידי הישיבות... עולים יתרונו ותועלותיו על חסרונותיו, וכי על כן, בראיה לטווח הארוך, מן הראוי יהיה לשקול את הרחבת הסדר השירות האזרחי לכלל אזרחי ישראל שאינם משרתים שירות צבאי, מכל סיבה שהיא".
- ¹⁴ *Identity Crisis: Israel and its Arab Citizen. ICG Middle-East Report N°25, 2004*, www.crisisweb.org
- ¹⁵ בג"צ 9173/96, דניאל נגד מנכ"ל המוסד לביטוח לאומי.
- ¹⁶ החלטת ועדת שרים לענייני תיאום, מינהל וביקורת המדינה, 21.5.2000, בנושא שירות לאומי לגברים.
- ¹⁷ שירות לאומי בישראל: ניתוח סקר עמדות של צעירים בישראל. מכון כרמל למחקרים חברתיים (בשיתוף המכון הישראלי למחקר כלכלי וחברתי), תל אביב, אוגוסט 2001.
- ¹⁸ ראו למשל: פלד, י', אופיר, ע' (עורכים), ישראל: מחברה מגויסת לחברה אזרחית?, הקיבוץ המאוחד ומכון ון-ליר, 2001; גדרון, ב', כץ, ח', בר, מ', המגזר השלישי בישראל: בין מדינת רווחה לחברה אזרחית, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 2004.
- ¹⁹ שורת התפקידים ה"ביטחוניים" של מר עברי תספק בעתיד "תחמושת" רבה להתנגדות החריפה מצד המנהיגות הפוליטית הערבית; ראה פרק 3, בהמשך.
- ²⁰ הועדה לכינון שרות לאומי-אזרחי -- דו"ח ביניים. פברואר 2005.
- ²¹ החלטת ממשלה מס' 4598, מיום 18 דצמבר 2005.
- ²² החלטת ממשלה מס' 1215, מיום 18 פברואר 2007.
- ²³ החלטת ממשלה מס' 2295, מיום 19 אוגוסט 2007.
- ²⁴ חוק קליטת חיילים משוחררים, התשנ"ד - 1994
- ²⁵ עפ"י המלצות ועדת עברי, תיבחן בעתיד האפשרות להחיל את השירות האזרחי-לאומי בחובה על 2 קבוצות אוכלוסייה: פטורי גיוס, החייבים על-פי החוק ובהתאם לנוהג בשירות חובה; ונושרים מהשירות הצבאי, בשנה הראשונה לשירותם.
- ²⁶ בהחלטת הממשלה 1215 מיום 18.2.07 נאמר במפורש כי למועצה הציבורית "יצורפו שני חברים מקרב האוכלוסייה הערבית, אשר יאושרו ע"י הממשלה".
- ²⁷ על ההבדלים בין זכויות לתיגמולים ראו, למשל: שנידור, ח. זכויות אזרח ודמוקרטיה. האגודה לזכויות האזרח בישראל, ירושלים, 1988.
- ²⁸ אזרחי, י. וגל, ר. תפיסות עולם ועמדות של תלמידים בבתי ספר תיכוניים כלפי נושאי חברה, ביטחון ושלום, מכון כרמל למחקרים חברתיים, זיכרון יעקב, 1994.
- ²⁹ יהודים וערבים בישראל, סקר שהוזמן ע"י עמותת "סיכוי" ובוצע ע"י מכון גוטמן בירושלים. מאי, 1995.
- ³⁰ קיים סקר נוסף שבוצע בנושא זה, באותה שנה, ע"י חוקר ערבי - אולם עד כה לא הצלחנו לאתר: ע' אבו-ריא, "שירות אזרחי לערבים בישראל - בין תיאוריה למעשה", המזרח החדש, ל"ז, תשנ"ה, (1995).
- ³¹ שירות לאומי בישראל: ניתוח סקר עמדות של צעירים בישראל. מכון כרמל למחקרים חברתיים (בשיתוף המכון הישראלי למחקר כלכלי וחברתי), תל אביב, אוגוסט 2001.
- ³² מדד יחסי יהודים-ערבים לשנת 2006, פרופ' סמי סמוחה, אוניברסיטת חיפה.
- ³³ *Civil Service in the Israeli Arab community, Final Project, presented by: Ronit Gudes, Daniel Rudstein and Tal Yudin. Argov Fellows Program in Diplomacy, The Interdisciplinary Center, Hertzeliya, June 2007.*
- ³⁴ ראה: <http://www.panet.co.il/online/index.html> מיום 5.7.2007.
- ³⁵ פאיז עבאס, "לראשונה: ערביות יעשו שרות לאומי", ידיעות אחרונות, 14 בינואר 2001; אורי ניר, "ועד הרשויות הערביות מתנגד לשירות לאומי לבנות", הארץ, 26 בינואר 2001.
- ³⁶ המספרים מתייחסים למספר הנרשמים עד לתאריך 1.7.2007 ולפיכך מהווים צפי לשנת 2008.
- ³⁷ יום עיון בכפר יאסיף נגד שירות "בצבא הכיבוש" או "השירות הלאומי". עיתון "כל אלערב", 15.12.06.

- ³⁸ עצומה אלקטרונית נגד השירות האזרחי. מאמר באתר האינטרנט "בוקרא", 21.12.06.
- ³⁹ וועדת המעקב העליונה מתנגדת לפרויקט השירות האזרחי. מאמר באתר האינטרנט "בוקרא", 21.12.06.
- ⁴⁰ מנהיגי ערביי ישראל: לא מתנדבים לכיבוש. חדשות nrg, 22/8/2007.
- ⁴¹ שיח ח"כ אברהים צרצור: " השירות הלאומי/אזרחי מדרון מסוכן".
- ⁴² הלינק המיוחד נגד השירות האזרחי - 13.9.2007 <http://momken.org/ncs/>
- ⁴³ למעוניינים בכך, ניתן להזמין עותק מלא של הדיון מהח"מ.
- ⁴⁴ ראה בעניין זה: שנידור, ח. זכויות אזרח ודמוקרטיה. האגודה לזכויות האזרח בישראל, ירושלים, 1988.
- ⁴⁵ למשל, כנס ההתנדבות ה- II "התנדבות זו זכות", של מכון הנגב - אג'יק, באר שבע, 5.6.2006.
- ⁴⁶ ח'מיסי, ראסם. שטח, אוכלוסיה ויחסי יהודים-ערבים (עמ' 143). אצל: רייטר, יצחק (עורך), דילמות ביחסי יהודים-ערבים בישראל, תל אביב, הוצאת שוקן, 2005.
- ⁴⁷ רייטר, 2005; עמ' 29.
- ⁴⁸ ראה סקירה: Poundstone, W. Prisoner's Dilemma. Doubleday, NY, NY. 1992.
- ⁴⁹ Rothman, J. Resolving Identity Based Conflicts in Nations, Organizations and Communities. Jossey-Bass, 2007; and Reflexive Dialogue as Transformation. Mediation Quarterly, 13, #4, 1996.
- ⁵⁰ דו"ח ועדת אור, 2003; תמצות מתוך עמ' 779-780.

